

ଶ୍ରୀରାମକୃଷ୍ଣଙ୍କ

କି. ୫୦ ଟଙ୍କା

୧

या अंकांत—

- १ राष्ट्रपति झकीर हुसेन यांस श्रद्धांजली
- २ स्वामी स्वरूपानंद यांची भेट
- ३ नवलाख दिवे हे तुझ्या घरीं !
- ४ श्री स्वामी स्वरूपानंद - परिचय
- ५ भगवंताची विविध नांवें
- ६ “साक्षात्कार”
- ७ रत्नागिरी येथींल गीताभवन व गीतामंडळ
- ८ म. गांधी व अब्दुल गफार खान-
काहीं मनोवेधक आठवणी
- ९ गोपाळकृष्ण गोखले
- १० भगिनी निवेदिता यांचे समर्पित जीवन
- ११ आर्त भक्ताची प्रार्थना

श्री साई वा कसु धा

श्री साईबाबा बोलत्याप्रमाणे अक्षरशः वागणारे होते. त्यांच्या जिव्हाग्री ‘अहामालिक’ हे शब्द नेहमी असत. त्यांनी कोणाबोवर कधीं वादविवाद किला नाही. वितंडवाद त्यांच्या वाच्यालाही कधीं उभा राहिला नाही. राव असो, रंक असो, सर्वांशीं त्यांचें वागणें समानतेचें असे. कोणाचेही बरेवाईट कर्म त्यांना माहीत असे; परंतु त्यांनी कोणालाही त्याचा कमीपणा काढून त्याला कधीं दुखविले नाही. सर्वांना सुखविष्ण्याचा धंदा त्यांनीं अखेरपर्यंत केला.

—श्रीसाईच्छरित

श्री साईलीला

[शिरडी संस्थानचें अधिकृत मासिक.]

वर्ष ४८ वें]

जून १९६९

[अंक ३ रा

: संपादक :

श्री. द. दि. पाटणकर

वार्षिक वर्गणी रु. ५ (ट. ख. सह)

टे. नं. ४४३३६१

: कार्यालय :

साईनिकेतन, डॉ. आंबेडकर रोड, खोदादाद सर्केळ जवळ,

गुंट नं ८०४ बी, दादर, मुंबई १४.

राष्ट्रपति झकीरहुसेन यांस श्रद्धांजली.

प्रिय वाचक—

राष्ट्रपती झकीरहुसेन हे एक असामान्य कोटीतील थोर गृहस्थ होते. ते हाडाचे खरेखुरे शिक्षक व सर्वांशीं बंधुभावानें व अद्बीनें वागणारे होते. ता. ३ मेरोजीं त्यांनी या लोकींची आपली जीवनयात्रा संपविली. त्यांचे निधनबृत्त समज-तांच देशांतील यच्चयावत् लोकांना जबरदस्त धळा बसला ! राष्ट्रपतीपद यांनी उत्तम प्रकारे शोभविले.

पाकिस्तानसारखें शेजारचे मुस्लीम नी धर्माध राष्ट्र भारत नि भारतीय हिंदी जनता यांचा द्वेष करीत असतां भारतासारख्या प्रचंड राष्ट्राचे राष्ट्रपतिपद एक मुस्लीम गृहस्थ अत्यंत जबाबदारपणे शोभवितो, ही घटनाच व्रत्येक देशांतील लोकांनी आश्र्य करण्यासारखी होती.

झकीरहुसेन हे आपल्या धर्माचे अभिमानी असले तरी तो अभिमान त्यांनी कोणत्याही धर्माच्या आड येऊ दिला नाही. त्यांना स्वधर्माचा जितका अभिमान होता तितकाच भारतांतील नि जगांतील प्रत्येक धर्माचा अभिमान होता. प्रत्येकानें आपआपल्या धर्माग्रमाणे आचरण करायचे व सर्वांकडे समानतेने व प्रेमानें पहायचे हा सुसंस्कृत व सज्जनांचा मार्ग. तोच कल्याणप्रद आहे, अशी त्यांची दृढ समजूत होती.

राष्ट्रपती झकीरहुसेन हे सौजन्य, नम्रता, सुजाणता व सर्वांभूती प्रेमभाव यासारख्या बहुमोल गुणांचे सुंदर प्रतीक होते. त्यांना अखेरची श्रद्धांजलि अर्पण करण्यासाठी त्यांच्या निधनोत्तर दिल्ही नगरींत जगांतील साठ राष्ट्राचे प्रमुख प्रतिनिधी हजर राहिले यावरून त्यांच्या जागतिक थोरपणाची कल्पना करतां येईल.

शिक्षणक्षेत्र हें किती महत्वाचें आहे हें सांगण्याची जरुरी का आहे ? तें क्षेत्र त्यांच्या आत्यंतिक आवडीचें होते. ते शिक्षक होतें तसेच जीवनाच्या अखेरपर्यंत विद्यार्थी जीवनांत मनसोक्त रमणारे होते.

झकीर हुसेन हे फुलामुलांचे, कलेचे तसेच विद्येचे भोक्ते नि व्यासंगी होते, भारताचेच प्रतिनिधी नव्हते तर सर्व जगावर प्रेम करणारे अखिल जगाचे प्रतिनिधी होते. ते केवळ आपल्या कुदुंबावर प्रेम करणारे व त्यांच्या बन्यावाईटाची चिंता वाहाणारे नव्हते तर अखिल भारत देश हेंच आपले घर व त्या देशांत वास्तव्य करणारे स्त्रीपुरुष हेंच आपले कुदुंब असें मानून त्याप्रमाणे वागणारे होते.

शिक्षणाने आपली मने प्रगल्भ झाली पाहिजेत. तीं सर्वव्यापी बनली पाहिजेत व एक राष्ट्रीयत्वाला सर्व परीनें पोषक बनली पाहिजेत, असे त्यांना ठामपणे वाटत असे. आकुंचित, कोत्या व धर्माभिमानी भावनांना त्यांनी कधींही थारा दिला नाहीं.

राष्ट्रपतिपदाचा सर्वश्रेष्ठ बहुमान डॉ. झकीर हुसेन यांच्या बाब्यास सर्वानुभतें आला तो उगाच नाहीं. ते सर्वांना वंदनीय वाटणारे एक आदर्श महापुरुष होते. त्यांच्या निधनानें सारे राष्ट्र हळहळले. त्यांच्या पुण्य स्मृतीला आमचे कोटी कोटी प्रणाम !

—संपादक

पांवस येथील सत्पुरुष

स्वामी स्वरूपानंद यांची भेट

(लेखक : पु. वा. कुळकणी)

रत्नागिरीपासून सुमारे आठ मैलांवर असलेल्या पांवस गावी गोलीं पसतीस वर्षे वास्तव्य करून असलेले सत्पुरुष स्वामी स्वरूपानंद यांचे नांव गेल्या । १० वर्षापासून विशेष मोठ्या प्रमाणांत ऐकूं येऊ लागले आहे. दीपलक्ष्मी या मुंबई-तील मासिकाने तर त्यांच्यासंबंधी सजविलेल्या लेखांनी ‘स्वामी स्वरूपानंद विशेषांक’ काढून त्यांच्या कार्याचा व तत्त्वज्ञानाचा सर्व मराठी वाचकांस परिचय करून दिलेला आहे.

सुमारे दहा वर्षांपूर्वी त्यांची व माझी प्रत्यक्ष भेट व बोलणे झालेले. पांवस येथे सोमेश्वराचे वरेंच प्राचीन नक्षीदार मंदिर आहे. त्या मंदिरांत होणाऱ्या महाशिव-रात्री उत्सवानित माझे स्नेही कै. शंकरराव वैद्य यांच्यासमवेत मी पांवसला जात असे व त्याप्रसंगी आमचे वास्तव्य स्वामी स्वरूपानंद रहात असलेल्या देसायांच्या वाज्यांत होत असे. त्यासुळे स्वामीजींच्या सहवासाचा सहजासहजी लाभ घडत असे.

मी शेवटीं त्यांना भेटलों ते १९५८ साल असावे. त्यावेळीं त्यांची अभंग-ज्ञानेश्वरी प्रसिद्ध झाली नव्हती. ती प्रसिद्धीच्या मार्गावर होती. आम्हीं सकाळच्या प्रहरी एकत्र बसलों म्हणजे स्वामीजी अभंग-ज्ञानेश्वरीतील कांहीं निवडक अभंग आम्हांला म्हणून दाखवीत असत. त्यावेळची त्यांची एकरूपता व सहदयता अजूनही मला चांगली आठवते.

दहा वर्षे लोटलीं त्या घटनेला. त्यांची प्रकृति नाजुक असली तरी कांति पूर्वीपेक्षांही तेजस्वी झालेली आहे, हेंता. २९ एप्रील १९६९ रोजीं त्यांची व माझी जी संस्मरणीय पुनर्भेट झाली त्यावेळीं आढळून आले. आतां त्यांचा आवाज

खोल गेलेला आहे. ते अत्यंत हळु आवाजांत बोलतात. जवळ असलेल्या माण-साने त्यांचे बोलणे ऐकून त्याच्यासमोर बसलेल्या माणसाशीं त्याचा पुनरुच्चार कावा लागतो.

स्वामीजी प्रसिद्धिपराडमुख व कोणत्याही प्रकारचा चमत्कार करून दाखविण्याच्या सर्वस्वी विरुद्ध आहेत. नेहमीं एकांतांत व आत्मचिंतनात गेलीं पस्तीस वर्षे त्यांचे एकाच खोलीत वास्तव्य आहे. अध्यात्मिकदृष्ट्या त्यांनी अखेरची पायरी गांठलेली आहे अमें म्हणण्याचा मोह झाल्याशिवाय रहात नाहीं. ते जनसंपर्क टाळीत असेल तरी अलीकडे विशेषतः गेल्या ७८ वर्षांपासून त्यांच्या दर्शनासाठीं जाणाऱ्या भक्तांत उत्तरोत्तर अधिकाधिक वाढ होऊं लागली आहे.

सत्पुरुषांचे केवळ दर्शनही पुण्यदायक व फलदायक होत असते. सत्पुरुषाजवळ कांहीं मागावें लागत नाहीं. त्यांचे दर्शन हेच आनंददायक असते आणि त्या हेतूने त्यांच्या भेटीस रोजच्या रोज असंख्य लोकांची रीघ लगलेली असते.

आम्ही रत्नागिरी येथून प्रथम राजिवडा येथें गेलों. एका होडींतून पलीकडच्या तीरावर पोहोचलों. तेथून ठराविक वेळीं पावसला जाणाऱ्या एस.टी.च्या गाड्या सुटतात व अर्ध्या पाऊण तासांत तुम्हांला पावसला नेऊन सोडतात.

माझबाबरोबर माझे जांवई श्री. कमळाकर शिरोडकर, कन्या सौ. सुलभा, नात कु. विजयालक्ष्मी एवढी मंडळी होती.

आम्ही स्वामीजींच्या निवासस्थानीं प्रवेश केला तेव्हां सकाळचे दहा वाजून गेले होते. त्यांच्या भेटीसाठीं बाहेरच्या पडवींत कांहीं मंडळी बसली होती. त्यांच्याबरोबर पांच मिनिटे बसून उघडा असलेल्या दूरवाजांतून मी आंत डोकावले. स्वामीजी एका कॉटवर विघान्याच्या वळकटीला टेकून व मांडी घालून बसले होते. त्यांच्या पुढ्यांत वृत्तपत्र पसरलेले होते. बाजूस एक कॉलेज विद्यार्थी त्यांचा शब्द झेलण्यासाठी उभा होता.

मी डोकावतांच स्वामीजींची नजर माझ्याकडे गेली. त्यांनी मला बोलवायला हाताच्या खुणेने सांगितले. त्याप्रमाणे बरोबरच्या मंडळीसह खोलीत प्रवेश केला. दहा वर्षांपूर्वी पाहिलेली तीच ती खोली हीती. प्रशस्त व प्रकाशपूर्ण. एका बाजूस स्वामीजीनीं लिहिलेलीं कांहीं पुस्तके पडलेलीं होतीं.

बसण्याचा आदेश मिळाल्यावरून आम्ही तेथील बांकावर बसलो. नमस्कार करून बरोबर आणलेले पुष्पहार त्यांना अर्पण करण्यासाठी आम्हीं वर उठलो; परंतु हार स्वतःच्या गळ्यांत धालून न घेतां त्यांनी ते समोरच्या कागदावर ठेवायला सांगितले. श्रीफळ व पेढे त्यांच्यापुढे ठेऊन आम्ही सर्वांनी नम कार केला. स्वामीजींनी पुष्पहार आपल्या गुरुजींच्या तसविरांस अर्पण केले.

एवढा प्राथमिक कार्यक्रम पार पडल्यानंतर मी विचारले “आपण मला ओळखलं का ?” “होय. तुम्हीं योगी अरविंदांचे चरित्र लिहिलं आहे नाहीं का ? आणि तुम्हीं सोमेश्वर मंदिरातील वार्षिक उत्सवाला येत होतां ?”

एवढ्या सर्व व्यापांत व अविरत चालू असलेल्या स्थित्यंतरांत त्यांनीं माझी आठवण ठेवावी व मला बरोबर ओळख पटवून द्यावी, याचें क्षणभर मला आश्रय वाटल्याशिवाय राहिलें नाहीं.

माझ्या मनावरील पन्नीवियोचा दुःखभार त्यांना समजून चुकला होता. त्यांना त्याची मी ओळरती जाणीव करून दिली होती. ‘सोहं’ हा त्यांचा आत्यंतीक आवडता मंत्र. तो कसा जपावा व तो म्हणतांना श्वास आंतबाहेर कसा सोडावा, याचें त्यांनी प्रात्यक्षिकच करून दाखविलें.

“आतां तुम्हीं ‘सोहं’ जप करा पाहू !” असें म्हणतांच त्यांच्याप्रमाणे ‘सोहं’ म्हणत श्वास आंत बाहेर सोडण्याचा मी प्रयत्न केला.

“येईल ! आस्ते आस्ते तुम्हांला त्यांत गोडी वाढू लागेल.” असें म्हणून तो प्रश्न निकालांत निघाला.

आम्हीं नेलेले पेढे त्यांच्या पुढ्यांत होते. त्यांतील पांच पेढे त्यांनीं उचलले. आपल्या छोट्या डब्यातील प्रसादाच्या एका पेढ्याची त्यांना सोबत दिली व स्वतःच्या हातानें व्यवस्थित पुडी बांधून ती त्यांनीं माझ्या हातीं दिली. दोन छोट्या प्रार्थनापुस्तिका हातीं घेऊन व कांहीं मंत्र जपून त्यांनीं त्या माझ्या हातीं दिल्या. माझ्या जांवयाच्या हातींही तसाच पुस्तिका-प्रसाद त्यांनीं दिला.

नंतर ‘संजीवनी’ गाथा हें ज्ञानभक्तिपर, नामपर, उपदेशपर व साधनपर स्वतः रचलेल्या अभंगाचें पुस्तक हातीं घेऊन तें माझ्या कन्येच्या हातीं त्यांनीं दिलें.

“या पुस्तकांतलें कोणतेही पान उघड” असा आदेश देतांच तिने हाताशीं आलें तें पान उघडले. त्या सविसाव्या पानावर स्वाक्षरींत “प्रसाद—भेट—स्वरूपानंद ता. २९।४।६९, एवढीं अक्षरे लिहून तें भेटीदाखल नेलेल्या नारळासह तिच्या पदरांत घातलें.

झालें. आमच्या भेटीचा कार्यक्रम संपला. नमस्कारपूर्वक त्यांचा निरोप घेतांना मी म्हणालो “आतां आपली भेट होण्याचा सुयोग कधीं जुळून येणार देव जाणे !”

त्यावर स्वामीजी म्हणाले “भेट होण्याची जरुरी नाही. माझी आठवण करा, म्हणजे झालें.”

अशा रीतीने त्यांचा निरोप घेऊन आम्हीं ओटीवर क्षणभर बसून बस-रॉपवर आलों व रत्नागिरी गांठली.

भगवंतावहूल विश्वास

भगवंतावर संपूर्ण विश्वास ठेवा. तुमच्यावर त्याची कृपा आहे. तो अत्यंत दयालू आहे. तो सदैव तुमच्या सन्निध आहे. त्याचा वरदहस्त सदासर्वकाळ तुमच्या मस्तकावर आहे. तुम्हीं त्याचें मनापासून स्मरण करा. तो तुम्हांला कोणत्याही स्थिरींत अंतर देणार नाही, याची खात्री बाळगा. तोच तुमचा सांभाळ करणारा आहे हा दृढ विश्वास बाळगा.

नवलाख दिवे हे तुळ्या घरी !

साईबाबांनी वेळोवेळीं आपल्या भक्तांना जो सदुपदेश केला त्याचें मनन कोणत्याही काळांतील भक्तांनी केले असतां त्यांना आपल्या कल्याणाचा मार्ग सांपडल्याशिवाय रहाणार नाहीं. माणसाळा शोधण्याची व शोध लावून आपले हित साधून घेण्याची दृष्टि मात्र आली पाहिजे.

‘साईसच्चरित’ हा ग्रंथ बाबांनीं वेळोवेळीं आपल्या भक्तांना जो उपदेश नाना प्रकारचे दाखले देऊन केला, त्या उपदेशामृतानें पानोपानीं खच्चून भरलेला आहे. त्या एका ग्रंथाचें मननपूर्वक पारायण प्रत्येक माणसाळा कल्याणाचा मार्ग दाखविणारें आहे. भाराभर ग्रंथ वाचण्यांत व पाठांतर करण्यांत कसला आला आहे फायदा ? एक धार्मिक आध्यात्माचा व मानवी जीवन सार्थकीं लावण्यास प्रवृत्त होणारा तो ग्रंथ विचारपूर्वक जो कोणी वाचील त्याला आपल्या उद्घाराची गुरुकिळी सांपडल्याचा आनंद होईल.

ज्ञानसंपादन करण्यासाठी व मनोरंजनासाठी वाचनाची आवड असलेल्या वाचकांनी वाटेल तेवढे ग्रंथ वाचावे परंतु आध्यात्मिकदृष्ट्या कोणत्या तरी एका ग्रंथावर आपली संपूर्ण श्रद्धा ठेवावी. साईसच्चरित हा ओवीबद्ध ग्रंथ अशा थोर ग्रंथापैकीं एक आहे. वेद, उपनिषदें, गीता यासारखे जे माणसाच्य जीवनाला जरूर तें वळण लावून त्याचें मार्गदर्शन करणारे ग्रंथ आहेत त्या सर्वश्रेष्ठ ग्रंथांचे सार साईसच्चरित् या ग्रंथांत सांठवलेले आहे.

त्या ग्रंथाची आम्ही जाहिरात करीत आहोत असें कोणीही समजून नये. जो तेजस्वी हिरा आहे त्याच्या तेजाची जाहिरात करण्याची जरुरीच काय ? तो स्वयंतेजाने तळपत असतो. तसेच आहे या ग्रंथराजाचे. आजवर असंख्य आवृत्त्यांच्या रूपाने त्याच्या हजारो प्रती बाहेर पडल्या आहेत व भक्तवृदांकङ्गून त्या वर्षानुवर्ष भक्तिमावपूर्वक वाचनपठन केल्या जात आहेत. बाबांच्या भक्तांना या ग्रंथा सारखा आवडीचा दुसरा ग्रंथ नाहीं. या मराठी ग्रंथाचे हिंदी, इंग्रजी, गुजराठी, कानडी, बंगाली, मल्याळी वर्गेरे सर्व भाषांतर होऊन सर्व प्रांतातील बाबांचे मर्त्त त्या ग्रंथाची पारायणे करून आपापले कल्याण साधीत आहेत.

साईलीला मासिकांतून बाबांच्या शिकवणीसंबंधी त्या ग्रंथाच्या आधारे वेळोवेळी निरूपणात्मक लेख देण्यांत येत असतात व तो उपक्रम आम्हीं अव्याहत वाढत्या प्रमाणांत चालू ठेवणार आहोत. त्यातील एकमेव हेतू हाच कीं बाबांची कल्याणदायी शिकवण वाचकांच्या गळीं सहजासहजीं उतरावी.

देवाची प्राप्ति कोणत्या मार्गानें गेलें असता होईल, त्यासाठी साधकानें काय काय केलें पाहिजे, हें जाणून घेण्याची उत्कंठा प्रत्येकास असते. कोणाच्या ठारीं ती अल्प प्रमाणांत असते तर कोणाच्या तीव्रतेने असते, इतकेंच.

देव कसा सांपडेल ? हें जाणून घेण्याची इच्छा स्वाभाविक आहे; परंतु देवाचा शोध लावायला कुठें दूर अरण्यांत किंवा विजनवासांत जायला नको. तो तुमच्या पाशींच आहे. तुमच्या अंतरंगात त्याचें वास्तव्य ‘तुझें आहे तुजपाशीं। परि तू जागा चुकलासी !’ आम्हीं कोणत्या ना कोणत्या ऋमांत सांपडलेले आहोत. आमचें ‘भीषण’ आम्हांला पदोपदी नडतें आहे. भी कोण ? आणि तू कोण दोन्हीं एकच. परकेपणाचा भाव जाऊन सारखेपणाचा-समानतेचा भाव अंतःकरणांत पेटला पाहिजे, नुसता जागा होऊन नाहीं उपयोग.

आपण धनसंग्रह असून कृपणपणाच्या आहारीं गेलेले आहोत. हा आपल्या मनाचा दुबळेपणा आहे. या दुबळेपणाचा नायनाट करण्यांत आला पाहिजे. क्षुद्रं हृयददौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ।’ श्रीकृष्णानें अर्जुनाला हा जो उपदेश केला तोच बाबांनीं आपल्या भक्तांनां केला आहे. मनाचा कृपणपणा — क्षुद्रपणा टाकून दे, ताडकन उभा रहा अणि षराक्रम करून दाखव. एकदा का दुर्बलतेचा त्याग केलास म्हणजे तुझ्यासारखा शूरवीर तंच ।

आम्हांला मानसिक दुर्बलतेवर विजय मिळवायचा आहे. मनाची दुर्बलता हीच आमच्या सर्व प्रकारच्या दुःखाचें कारण आहे. ती दुर्बलता आम्हीं दूर भिरकावून दिली पाहिजे, म्हणजे तुमच्या कल्याणाचा मार्ग तुम्हांला आपोआप सांपडेल. आम्हीं दुबेळपणा टाकून स्वतःच्या अंतःकरणाचा शोध घेत असतां तेथेंच दृढून बसलेला आत्माराम आम्हांला सांपडेल.

तुम्हीं कुबेरासारखे कुबेर असतां दुसऱ्याच्या दारीं भिक्षा मागायला कशाला जाता ? सूर्याचें तेज तुमच्या ठारीं असतां दुसऱ्याकडून प्रकाशाची अपेक्षा कां करतां ? ‘नवलाख दिवे हे तुझ्या घरीं । कां हिंडसी तू दारोदारीं ?’

तू स्वतःचा शोध घे. भी—तूपण साफ सोडून दे आणि मग पहा ! तू आपल्या तेजानें प्रकाशमान होऊन सर्व जगाला प्रकाश देण्यास समर्थ होतोस कीं नाहीं तें !

—आप्पाराव

श्री स्वामी स्वरूपानंद

परिचय

रत्नागिरी शहरापासून आठ मैल आग्नेय दिशेस असलेल्या पांवस गांवी श्रीमत् परमहंस स्वामी स्व-रूपानंद यांचा जन्म सहासष्ठ वर्षांपूर्वी दि. १५ डिसेंबर १९०३ रोजी झाला. श्रीस्वामीचे मूळ नांव रामचंद्र विष्णु गोडबोले असून या घराण्याचे नऊ पिढ्या पांवस येथेच वास्तव्य होते. ईश्वरचिंतन, सदाचरण व परोपकार या गुणांनी स्वामीचे पूर्वज पांवसच्या पंचक्रोशींत ख्यातनाम होते.

इ. स. १९१४ सालपर्यंत बालपणाची अकरा वर्षे स्वामी पांवसला होते. आईबडील धर्मपरायण असल्याने लहान वयांत त्यांचेवर उत्तम नैतिक व धार्मिक संस्कार झाले. व्रतबंधानंतर संध्या, वैश्वदेव, तशीच अनेक संस्कृत प्राकृत लोके त्यांनी मुखोद्भूत केली. बुद्धि तल्ख असल्याने शालेय पुस्तकी अभ्यास थोडाही पुरत असे. नेत्याचे आणि शिक्षकांचे गुणधर्म स्वामीचे ठिकाणी जन्मतःच होते त्यामुळे बाळकीडींतसुद्धां ते अध्वर्यु असायचे ! सवंगड्यांना ते वीर पुरुषांच्या आणि देवादिकांच्या गोष्टी सांगत.

इ. स. १९१९ साली वयाच्या १६ व्या वर्षी स्वामी पुढील इंग्रजी शिक्षणासाठी सुंबर्दीस आले. दरम्यानची [१९१४ ते १९] पांच वर्षे ते रत्नागिरीत शिकत होते. रत्नागिरीतही अभ्यासाखेरीज कथा कीर्तने ऐकणे, धार्मिक व इतर पुस्तके वाचणे, असा त्यांना मोठा छंद होता. शारीरिक व्यायामहि स्वामी करीत असत. स्वामीचे टोपण नांव अप्पा आहे व अजूनदेखील भक्तमंडळी त्यांना अप्पा म्हणतात. त्याबेळी 'केसरी' च्या गर्जना सर्व देशभर उमत असत. अप्पाही केसरीचे साक्षेपाने वाचन करीत, चिंतन करीत.

मुंबईतील अवध्या तीन वर्षांच्या वास्तव्यांत, जीवनाचें ध्येय ठरविण्यास कारणीभूत होणाऱ्या अनेक घटना घडल्या. अप्पांना वयाच्या मानानें समज मोठी होती; त्यांत महानगरांत आल्याने वाचन, मनन, चर्चा, लोकनिरीक्षण यासाठी त्यांना भरपूर वाव मिळाला. स्वामी विवेकानंदाचे समग्र ग्रंथ वाचून, लोकोद्धारासाठी जीवन समर्पित करण्याचें अप्पांनी याच काळांत पक्के ठरविले. त्यांच्या ध्येयनिष्ठ स्वभावाला लोकमान्य टिळकांचें प्रत्यक्ष उदाहरण त्या काळांत दिसत होते.

इ. स. १९२० साली लोकमान्यांचे निधन झाल्यामुळे अप्पांसारख्या अनेक देशभक्त तरुणांपुढे, राष्ट्रधुरिणाचे अभावीं 'पुढे काय?' असा प्रश्न पडला; परंतु त्याच वेळी देशाचे नेतृत्व काल-पुरुषाने गांधीजींकडे सोपविले. अप्पांचा पिंड सत्त्वगुणी असल्याने, सत्य, अहिंसा, असहकार, आश्रमपद्धतीचे जीवन, स्वदेशी वस्तुंचा वापर, चरखा—इ. गांधींच्या सर्वच गोष्टींचा त्यांचेवर ग्रभाव पडला. तो इतका कीं—

इ. स. १९२२ साली मुंबईतील शिक्षण सोडून ते पावसला आले व त्यांनी स्वावर्लंबनाश्रम स्थापन केला. आर्थिक झीज सोसून आणि आत्यंतिक शारीरिक कष्ट घेऊन आप्पांनी तो आश्रम चालविला. पावसाच्या जनतेवरही चांगले संस्कार घावेत म्हणून राष्ट्रीय मेळा काढून, गांवांत व पंचकोशीत जनजागृति केली.

१९२७ साली सरकारच्या दडपशाहीने हा आश्रम बंद करून स्वामी पुण्यास परत आले. टिळक महाविद्यालयांत शिक्षण पुरें करावें असा त्यांचा हेतु होता. छापखान्यांत नोकरी करून ते द्रव्यार्जन करीत. देशसेवेच्या ऊर्मि स्वामींना गप्प बर्सू देत नसत. तीस सालाच्या मिठाच्या सत्याग्रहांत त्यांनी भाग घेतला व ३२ सालीं तर काहीं काळ ते येरवडा जेलमध्ये होते.

१९३४ सालीं राजकीय जीवनाला रजा देऊन अप्पा पावसला परतले. त्याच सालीं जुलै माहिन्यांत त्यांना सहा महिने अंथरुणावरून उठणे शक्य नाहीं असें दुखणे झाले. डोळे उघडण्याचा देखील शीण होई! असें म्हणतां येईल कीं रामभाऊ किंवा अप्पा गोडबोले या नांवानें ओळखल्या जाणाऱ्या व्यक्ति-

मत्वाची ३५ च्या डिसेंबरांत इतिश्री ज्ञाली, स्वामी स्व-रूपानंदांच्या जीवनाचा पूर्वार्ध संपला !

१९२३ सालींच स्वामींच्या पारमार्थिक जीवनाला प्रारंभ ज्ञाला होता. त्यांनी उपनिषदें, संतवाङ्गय यांचा मुळांतून सखोल अभ्यास केला होता. या साली, आदिनाथ ते ज्ञानदेव यांचेकडून आलेल्या, नाथपंथांतील एका परंपरेचे सिद्ध पुरुष श्रीगणेशनाथ (पुणे) यांचा स्वामींना अनुग्रह ज्ञाला. ते परमार्थाचे उत्तम अधिकारी असल्याने, एकीकडे नोकरी, शिक्षण, समाजकार्य चालू असतांही त्यांनीं चिकाटीने व दीर्घकाल गुरुपदिष्ट साधना केली. १९२९ मध्ये संपूर्ण ज्ञानेश्वरी स्वहस्ते लिहून आप्पांनी सद्गुरुंना अर्पण केली. या शिष्याची गुण-संपदा पाहून श्रीगुरु नितांत प्रसन्न असत. बत्तीस सालच्या कारावासापर्यंत स्वामींनी साधनेत फार मोठा पल्ला गांठला होता. आपण धन्य ज्ञाल्याचा स्वानुभव आप्पांनी काव्यरूपाने सद्गुरुंना निवेदन केला. ‘तूं स्वरूपानंदाचा स्वामी ज्ञाला आहेस,’ असें बाबामहाराजांनीं शिक्कामोर्तीच करून, संतोषाने, संप्रदाय चालविण्याचा अधिकार स्वामींना बहाल केला.

१९३४ ते १९५४ या वीस वर्षात, बाह्यतः पराधीन पण अंतर्री आत्म-तृप्त अशा पूर्णावस्थेत स्वामी आपले जीवन—अनुभव व उपदेश काव्यबद्ध करण्यांत, ज्ञानेश्वरी चिंतनात, गीतेचा साकीरूप अनुवाद करण्यांत, ज्ञानेश्वरी चिंतनात, सोऽहं ध्यानांत, अगदीं मोजक्या जिज्ञासूचे स्व-रूपीं समाधान करण्यांत अप्रकट रीतीने व्यतीत करीत होते. खुद रत्नागिरीच्या परिसरांतही त्यांचे साधुत्व व सिद्धावस्था याची कोणाला कल्पना नव्हती.

१९५३-५४ सालांत अत्यंत सुबोध व रसाळ असा सोळा हजार अभंग चरणांचा, संपूर्ण ज्ञानेश्वरीचा अनुवाद १९६० मध्ये प्रकाशित ज्ञाला व तेव्हांपासून महाराष्ट्रांत ‘स्वामी स्व-रूपानंद’ या नांवाची माहिती ज्ञाली. श्रीज्ञानेश्वरीच्या अनुवादांत, अनुवादकत्यांची उच्चतम पारमार्थिक योग्यता सात्त्विक लोकांना जाणवल्यामुळे त्यावेळेपासून पावस गावाला पुण्यक्षेत्रासारखे लोक जाऊ लागले.

१९६४ मध्ये 'श्रीस्वामीचे चरित्र व तत्त्वज्ञान' नामक एक सर्वांगसुंदर आठशे पानी ग्रंथ त्यांच्या चाहत्यांनी प्रसिद्ध केला. त्या ग्रंथानेही असंख्य परमार्थ-जिज्ञासू स्वामींकडे आकृष्ट झाले, होत आहेत.

१९६९ सालीं श्रीस्वामीचे व्यक्तिमत्त्व व वैशिष्ट्ये अशी सांगता येतील. रत्नागिरीचा एक अपवाद सोडून, स्वामी गेल्या पस्तीस वर्षात एका गावांतून, एक घरांतून किंवदुना एका खोलींतून वाहेर गेलेले नाहीत.

पडवळाची बेचव भाजी आणि थोडासा भात असा स्वामीचा कैक वर्षे आहार आहे. शरीर अत्यंत सुकुमार व कर्पूरगौर आहे. सोऽहंभावाची परंपरागत निर्गुण उपासना असूनही ते देवाचे सगुण दर्शन प्रत्यक्ष अनुभविलेले थोर हरिभक्त आहेत. श्रीज्ञानेश्वरी--दासबोध हे उपास्य ग्रंथ असून सांप्रदायिक कडवटपणा तेथें औषधालाही मिळणार नाही. गीता-भागवत-योगवासिष्ठ व संतांच्या ग्रंथांत वर्णिलेली कृतार्थ पुरुषाची अनेक लक्षणे स्वामीचे ठिकाणी निःसंशय दिसतात. मनाची स्थिरता आत्मस्वरूपी झाल्यानें काहीं अतीन्द्रिय शक्ति त्यांच्या भक्तांना, प्रसंगी अनुभवास आल्या, तरी चमत्काराचें प्रदर्शन हा प्रकार तेथें नाही. अंगारा, भर्तु, ताईत, गंडेदोरे स्वामी देत नाहीत. भूतपिशाचे काढीत नाहीत अगर व्यावहारिक दुःखांवर, संकटांवर उपाय सांगत नाहीत. या वयांतही स्वामींचे दैनंदिन आचरण अत्यंत वक्तव्याची आहे. कपडे, खोली अत्यंत स्वच्छ असतात. व्यवहार अत्यंत दक्षतेनें, नीतीनें केलेला त्यांना आवडतो. मांडलेला संसार टाकायला ते कोणालाही सांगत नाहीत. प्रत्येकाला नम्र वंदन करतात. वाणीनें कठोर शब्द नाहीं तर अपशब्द कोठून १ मनानें सोऽहंला घट्ट घरलें कीं, जे विकार, दुर्गुण आपोआप सुटायला हवेत ते आपोआप हळ्हळ्ह पण निश्चित सुट्टील अशा आशयाचा स्वामीचा उपदेश असतो. थोडक्यांत, ज्या मनुष्यांना संत-दर्शनाची आवड आहे, खन्या साधूचा समागम व्हावा असें वाटतें, त्याला पांवसला पूर्ण समाधान होईल.

स्वामीजी स्वतः अत्यंत रसिक आहेत. उत्कृष्ट काव्यरचनेची त्यांना दैवी देणगी आहे. या काव्यशक्तीला गुरुकृपेची, साधनेची जोड मिळाल्यानें साकी व अभंगांतून स्वामींनी सर्व ग्रंथरचना केली आहे. पहिल्या आजारांत

आलेले दिव्य अनुभव 'अमृतधारेत' आहेत. ४९ साली 'भावार्थगीता' पूर्ण झाली. श्लोकांचा अर्थ व ज्ञानेश्वरीतील ओळ्यांचा मनोहर संगम तेथे आढळतो. सुमारे अडीचशें स्फुट अभंगांची 'संजीवनी गाथा' ५६ साली प्रथम प्रसिद्ध झाली. अनुभव आणि उपदेशाचा अधिकार या दोन्ही हृषीनें ही गाथा प्राचीन संतांच्या गाथामालिकेत बसते. अभंग ज्ञानेश्वरी ६० मध्ये प्रथम व ६८ सालीं पुन्हां प्रकाशित झाली आहे. पासष्टी व अनुभवामृत या दोन्ही ग्रंथांचे अभंग अनुवादही उपलब्ध आहेत. 'श्री ज्ञानेश्वरी-नित्यपाठ' या पुस्तिकेत स्वार्मीनीं १०८ ओळ्यांत माउलीच्या उपदेशाचें केलेलें संकलन इतके उत्कृष्ट आहे कीं अल्पावधींत तिच्या पांच आवृत्त्या निघाल्या.

स्वार्मीच्या ग्रंथप्रकाशनाचें कार्य रत्नागिरी येथील स्वामी स्व-रूपानंद सेवा मंडळ' ही रजि. संस्था करीत आहे. कार्यवाह यांचेकडे स्वार्मीचे चरित्र व सर्व ग्रंथ या संबंधी अधिक तपशील मिळेल. प्रतीही मिळतील.

मुंबईत श्रीस्वामिभक्त ल. रा. फडके ७, राम मारुती रोड, २० मालती बिलिंडग, दादर मुंबई २८ यांचेकडे माहिती व ग्रंथ मिळू शकतील.

कल्याणाचा मार्ग

शास्त्रार्थ किंवा वादविवाह करण्याच्या भानगडींत पडू नका. वादविवादाने कांहीं साध्य होणार नाहीं. मी दुसऱ्याचा पाडाव करणार, ही जिह हवीच कशाला? आपले भजन, पूजन, मनन, निदिध्यास यांत व्यत्यय येऊ देऊ नका. वादविवादांत तुम्हीं जिंकलां तर तुमच्या मनांत अभिमान आपले घर करील. अंतर्मुख होण्याचा प्रयत्न करा. तोच तुमच्या कल्याणाचा मार्ग आहे.

भगवंताचीं विविध नावें

—संत विनोबा

भगवंताचीं ३६ नावें आहेत. तीं नावें आपण रोज घेतों ना रे ?
—हों.

केव्हा घेतो ?

—प्रार्थनेत.

भगवंताचे पहिलें नांव काय ?

—ॐ

ॐ हा एक संस्कृत शब्द आहे. नुसतें अक्षर नाही. अक्षर आहेच, पण त्याशिवाय शब्दहि आहे. मराठीत ॐ शब्दाचा अर्थ होतो ‘होजी’. ॐचा अर्थ काय ?

—होजी.

हें जें ‘होजी’ आहे, त्याला संस्कृतात ॐ म्हणतात. पूर्वी आम्ही साबर-मतीला आश्रमात होतो. तेथे प्रार्थनेच्या वेळीं आमची हजेरी व्हायची. एक-एक नांव घेत—गोपाळभाई ! मग गोपाळभाई काय म्हणत ? ॐ म्हणत. ‘हजर आहे’ म्हणावयाच्या ऐवजी आम्ही ॐ म्हणत असू. तुम्हीहि तुमच्या शाळेत हें सुरु करू शकता. नांव घेतलें कीं काय म्हणावयाचें ?

—ॐ

ॐ म्हणजे अनुकूल व्हायचे. कोणी विचारलें जेवायला याल का, तर चटकन हो म्हणायचें. म्हणजे अनकूल आहे. पण समजा कोणी विचारलें की कामाला याल का, तर काय नाहीं म्हणायचें ? तेथेंहि अनकूल व्हायला हवे. नाहींतर, जेवायला हो व कामाला नाही.

(सारी मुळे हसू लागलीं.)

असें करायचें नाहीं. कोणत्याहि गोष्टीला होच म्हणायचें. ‘विष्णुसहस्रनामा’ त भगवंताचें नांव येतें—‘अनकूलः शतावर्तः’ भगवंत सर्वांना अनकूल-

होतो आणि शंभर वेळां धावून येतो. सर्वांना अनुकूल होतो म्हणजे काय ? जसा जो असेल तसा त्याला अनुकूल होतो. आणि त्याला बोलवलें तर शंभर-शंभर वेळां धावून येतो. तो वैकुंठात राहतो. मग भक्त त्याला बोलवतात. प्रल्हादाने बोलवलें, तर प्रल्हादासाठी तो आला. द्रौपदीने बोलवलें तर द्रौपदीसाठी तो आला. नरसिंह मेहताने बोलवलें तर नरसिंह मेहतासाठी आला. तुकारामाने बोलावलें तर तुकारामासाठी आला. नामदेवाने बोलावलें तर नामदेवासाठी आला. जो भक्तीने बोलावतो त्यासाठी तो येतोच. म्हणून ‘विष्णुसहस्रनामां’ त नांव घेतले ‘अनुकूलः-शतावर्तः’.

पण लोक बोलावतच नाहीत. ते मित्राला बोलावतात, भावाला बोलावतात जावयाला बोलावतात, पण भगवंताला बोलावत नाहीत. कारण त्यांना भय असतें, की तो आपल्याला कसा अनुकूल होईल. आपल्या कामाला कसा अनुकूल होईल ? आपल्याला शेजारच्या शेतातलें धान्य लुटायचे असतें, भांडायचे असतें, तेव्हा आपल्यास तो कसा अनुकूल होईल ? पण जर भक्तीने बोलावलें, चांगल्या कामासाठी बोलावलें तर तो धावून येतो, असा सर्व भक्तांचा अनुभव आहे. म्हणून भगवंताचे नांव आहे अँ. मी आज इथल्या भगिनींना सांगितलें, की कोणी कामाला बोलावलें तर नाहीं म्हणूनका. हो म्हणा. म्हणजे भगवंताचे नांव घ्या.

भगवंताचे दुसरे नांव आहे ‘तत्’. तत् हा शब्दसुद्धा संस्कृत आहे. तत् म्हणजे ते-तो, तिकडे, खूप दूर आहे. (हाताने दूर दाखवलें) तो दूर राहतो. तो अशा घाणीत राहील का ? आम्ही पद-यात्रा करतो. तेव्हा काय होतें ? गाव जवळ आलें की नाकदाबाबें लागतें. घाण येऊ लागते. अशा ठिकाणी देव राहील का ? म्हणून तो तिकडे, त्या पार पलीकडे आहे. “हरि निर्मळ आणि मळ माझिये हृदर्थी” हरि निर्मळ आहे आणि माझे हृदय मळाने भरलें आहे. मग हरि तेथें कसा येणार ? तुलसीदासहि असेंच म्हणतो.

आपण घरी साधारण पाहुणा येणार असला तरी घर साफ करतो मग देव यावा असें वाटत असेल तर घरांत घाण राहू घायची का ? तो घाणीत राहाणार नाहीं. म्हणून त्याचें नांव ठेवलें तत्,

तिसरे नांव आहे ‘सत्’ म्हणजे सचाई, खरेपणा. खरेपणा असेल तेये देव राहाणार. तुकारामाला एकदा विचारलें, की हरि कसा मिळेल, तर सांगितलें-

“खरें बोले तरी, फुकासाठी जोडे हरि.” तुम्ही कत्त खरें बोला म्हणजे हरि मिळेल. पण हा सोपा उपाय सोडून तुम्ही भलतेच उपाय करतां यात्रा करता, तज्हेतज्हेचे उपाय करता. असें करणे म्हणजे देवाला टाळणे आहे. पण तुम्ही खरेणाने वागाल तर देव तुमच्याजवळ येईल. सत्य हाच सुखमय उपाय आहे.

म्हणून ही तीन नांवे घेऊन भक्त भक्तिपूर्वक जप करतात—
तत् सत्

श्री नारायण

काल आपण नाममाला पाहात होतो. तीन नांवे आपण पाहिलींत. तीन नांवे आपण पाहिलींत. कोणतीं तीन नांवे ?

३० तत् सत्

३० म्हणजे काय ?

—होजी. हो म्हणायचे. नाही म्हणायचे नाही.

ॐ म्हणजे अनुकूल होणे. माझे काहीच नाही. सर्व तुमचेच आहे. मी तुम्हाला अनुकूल आहे तरी अंतर्यामातून अलिस आहे. म्हणूनच तो अनुकूल होऊ शकतो. अलिस नसता तर एकाला अनुकूल झाला असता व एकाला प्रतिकूल झाला असता. पण तो निर्लिस आहे आणि सत्य आहे. यापुढे दोन नांवे येतात तीं कोणतीं ?

—श्री नारायण.

श्री हें ईश्वराचे नांव आहे. तें आपण नेहमीच घेतो. पत्र लिहितांना श्री— ने सुरुवात करतो. श्री म्हणजे शोभा. ही जी शोभा आहे, ती निसर्गात सर्वत्र आहे. आपल्या जीवनात कुठे शोभा येईल का ? येईल. आता इथे श्री आहे का ? हो आहे. इथे इतकी मंडळी जमली आहेत तर कोणी ह्या कोपन्यात, कोणी त्या कोपन्यात, कोणी पाय पसरून, कोणी त्या बाजूला तोंड करून, असे बसले असते, तर शोभा आली जसती का ? सर्व नीटनेटकी बसली आहेत म्हणून शोभा आहे, श्री आहे. एखादा व्यवस्थित व स्वच्छ बगीचा आहे तर त्यात शोभा आहे. म्हणजे काय ? श्री व्यवस्थेने आणि स्वच्छतेने येते. स्वच्छता व व्यवस्था दोन्ही मिळून बनते शोभा. तें ईश्वराचे लक्षण आहे.

सा. ली. २

दुसरे नाव नारायण. ते माणसासी जोडलेले आहे. नर पासून नारायण शब्द बनला. नर म्हणजे नेणारा, नेता. मनुष्य सर्व सृष्टीचा नेता आहे. सर्व जनावरे, आसपासची सृष्टी मनुष्याच्या हातात आहे. मनुष्य म्हणजे नेता, नेणारा आणि नारायण म्हणजे नरसमुदाय. आता ह्या ठिकाणी पहा, जवळजवळ शंभर माणसे इथे आहेत. हा एक समुदाय आहे. ह्या समुदायात जे ईश्वराचे रूप आहे त्याला नारायण म्हणतात. नरसमुदायांत राहणारा देव नारायण आहे. तसेही प्रत्येकाच्या हृदयात ईश्वर आहेच, पण जेथे समाज एकवटला तेथे नारायण आहे.

मनुष्याचा समुदाय हवा म्हणजे स्वच्छता हवी, व्यवस्था हवी. समुदाय आहे पण स्वच्छता आणि व्यवस्था नाही तर श्री नाही. स्वच्छता आणि व्यवस्था आहे पण एकटाच मनुष्य आहे, तर नारायण नाही. म्हणून समुदाय पाहिजे आणि स्वच्छता आणि व्यवस्था पाहिजे. म्हणजे नारायण आणि श्री दोन्ही पाहिजेत.

पुरुषोत्तम गुरु

३६ नांवांपैकी ५ नांवे आपण पाहिलीत. कोणती?

—३^५ तत् सत् श्री नारायण.

आज आणखी दोन नांवे पाहूं. ‘पुरुषोत्तम गुरु’. लोक आपल्या मुलाच्या पुरुषोत्तम नांव ठेवतात. पुरुषोत्तम म्हणजे सर्व पुरुषांत उत्तम. पुरुष स्त्री-पुरुष दोन्ही. पुष्कळ लोक समजतात की, पुरुष म्हणजे ज्याला आपण माणूस म्हणतो. पण तें खरें नाही. पुरुष म्हणजे आत्मा आणि उत्तम म्हणजे परमात्मा.

आपल्या आसपास, सगळीकडे इतकीं माणसे असतात, स्थियाहि असतात. पण असा पुरुष आढळणार नाही की ज्यात दोष नाही. असाहि कोणी सापडणार नाही, की ज्यात गुण नाही. दुर्जन मनुष्यातहि गुण असतात. आणि केवढाहि मोठा महापुरुष असो, त्यात दोष असतातच. दोष शरीराला लागलेले असतात. ज्याला दोषाचा लेश नाही, जो दोष-रहित आहे, गुण-संपन्न आहे, असा कोण आहे? परमेश्वर आहे. म्हणून त्याला नांव दिलें पुरुषोत्तम.

गीतेत १५ व्या अध्यायात हे नांव आले आहे.

‘मी क्षरा-अक्षराहूनि वेगळा आणि उत्तम
वेद लोक म्हणे मातें म्हणूनि पुरुषोत्तम’

वेदहि उत्तम म्हणतात आणि लोकहि उत्तम म्हणतात. दोघांनीहि उत्तम का म्हटले ? तो क्षर आणि अक्षराहून मोठा आहे. क्षर म्हणजे जड - सृष्टि आणि अक्षर म्हणजे चेतन-सृष्टि. त्या दोहर्षिलीकडे परमात्मा आहे, म्हणून वेदांनीहि स्थाला उत्तम हें नाव दिले आणि लोकही उत्तम म्हणतात.

नंतर आणखी एक नांव सांगितले. ‘गुरुः’ भगवंत पूर्ण गुणमय आणि सर्वथा दोषरहित आहे, त्यासुक्ले गुरु आहे. आपले शिक्षक असतात, त्यांना आपण काय म्हणतो ?

—गुरुजी.

ते आपल्याला ज्ञान देतात, म्हणून आपण त्यांना गुरु म्हणतो. एखाद्यापासून आपल्याला एखादा गुण मिळाला तर तोहि आपला गुरु आहे, असेहि म्हणायला हरकत नाही. पण गुरु म्हणजे कोण ? गुरु कसा असावा ? सर्वगुणसंपन्न व दोषरहित असा गुरु असावा. असा गुरु मिळविता येत नाही. म्हणून गुरुच स्थान मोकळे ठेवावें. प्रत्येकाकडून गुण ध्यावा.

भागवतामध्ये आहे की, अवधूताने २८ गुरु केले होते. कोणकोण गुरु केले होते ? लहानमोठे किडेहि गुरु केले होते. हत्तीलाहि गुरु केले होते. आणि मुँगीलाहि गुरु केले होते. म्हणजे कोणापासूनहि तो काही शिकला, की त्याला गुरु नांव देई. आपणहि सर्वांना गुरु समजावे. पण एकमात्रगुरु परम-पुरुष परमेश्वर आहे. त्याच्यासाठी तें स्थान रिकामें ठेवावें. तो जेव्हा येईल तेव्हा त्या स्थानात त्याची स्थापना करावी. त्याची भेट केव्हा होईल सांगता येत नाही. त्याची भेट ध्यायची म्हणजे तशी योग्यता हवी. म्हणून गुरु केव्हा मिळेल तेव्हा त्याची स्थापना रिकाम्या जागी करू, अशी भावना पुरे. शिष्याची योग्यता मिळाली की गुरु मिळेलच. शिष्याची योग्यता हवी म्हणजे काय हवें ? श्रद्धा हवी, भक्ति हवी.

लोक समजतात की गुरुशिवाय राहिलो तर मोक्ष मिळणार नाही. मग कोणी लहानसा मंत्र सांगतो, आणि हा त्या आधाराने राहतो. पण तेवढ्याने भागत नाही. मंत्र देणाऱ्याला गुरु समजून जो खरा गुरु आहे त्याला आपणहून टाळतो. म्हणून तें स्थान रिकामें असू घावें. आपल्या श्रद्धेनुसार निर्दोष मनुष्य सांपडला तर गुरु मानता येतो, पण अन्यथा तें स्थान रिकामें ठेवून परमेश्वरा-साठी शिष्यासारखें वागावें.

प्रकरण दुसरे.....

“ साक्षात्कार ”

...लेखक : केशव कृष्ण प्रधान.

पदमनाभच्या सहवासात वेळ कसा भराभर जाऊ लागला हें मला कळले सुद्धा नाही. त्याचा सहवास जास्त वेळ मिळावा भ्यंगून मी ऑफिसमधून काही-तरी निमित्त सांगून थोडे दिवस रजा पण काढली. अगोदरच त्याचा स्वभाव उत्साही व आनंदी. दिवसभर त्याच्या भोवताली कसे स्वच्छ वातावरण पसरले आहे असे वाटायचे. त्याच्याशी बोलताना, त्याच्या चेहऱ्याकडे पाहताना, त्याच्याबरोबर हसताना, विनोद करताना आपण सूर्याच्या कोवळ्या, नाजूक किरणांवर चसूनच विहार करीत आहोत की काय ? असा क्षणभर भास व्हायचा. त्याच्या भोवताली एक गोड सर्वांगाला सुखविणारी प्रेमल ऊब पसरली आहे असे वाटायचे.

मी एक दिवस त्याला म्हणालो. “ मला वाटते पझनाभ ! नीतिमत्त्वानें पालन करण्याचा आमच्या पूर्वजांचा अट्ठाहास कांहीं अगदीच अनाठायी नव्हता. आता इतक्या दिवसात तूं पाहातोच आहेस ना, या मुंबई शहरात किती अनीति बोकाळीं आहे ती ! आपण कॉलेजात असताना हे वाणी, व्यापारी, केमिस्ट, स्टोअर्सवाले आपणाला एवढे फसवीत नसत. आता दर आठवड्याला प्रत्येक वस्तूची किंमत भरमसाठ वाढवून ते अक्षरशः आपणाला लुटीत आहेत. अगदी रस्त्यावर वसलेली ती बुटाला पॉलीश करणारी मुलेसुद्धां कसेतरी पॉलीश करून दहा पैसे परवडत नाहीत असे सांगून चांगले पंधरा पैसे उकळीत आहेत, तीच तन्हा फाटलेल्या बूट-जोडे शिवणाऱ्या चांभाराची, रेल्वेच्या हमालाची, पाटीवाल्याची. बरे ! इतकेही करून त्यांना समाधान आहे का ; तर नाही. उलट उर्मट उत्तरे देऊन व असंस्कृत माणसासारखे बोलून ते आपल्या अहंभावाचे मात्र प्रदर्शन करीत आहेत. इथे या शहरात व्यावयामधला फरक

सुद्धा लोपला आहे. शिक्षणाला, बुद्धिला, सुसंस्कृतपणाला, घराण्याला कशाला कशाला म्हणून मान नाहीं इतकेच काय पण स्त्रीदाक्षीण्य सुद्धा नाहीं. सभ्यता नाही, म्हातान्या वयोवृद्ध स्त्रीपुरुषांची पर्वाच नाही. कसली कसली म्हणून चाडच नाही राहिली बघ. निदान बहुजन धारणेसाठी – समाजाची चालचलणूक नीट असावी म्हणून तरी नीतितत्त्वाची जरुरी आहे कीं नाहीं ?

यावर पद्मनाभ गोड हसला व म्हणाला, “अरे पण मी असें कुठें म्हणतो आहे माधव, की व्यक्तीला काय व समाजाला काय, नीतितत्त्वांची सुलीच जरुरी नाहीं म्हणून ? पाश्चिमात्यांकडे नीतितत्त्वांना केवळ utilitarian principles येवढेच समजतात तर आम्ही पौर्वात्य त्यांना Divine Principles’ म्हणून मानतो. John Stewart Mill चे Ethics कॉलेजमध्ये असताना आपल्या वाचनात आले होते व त्यावर माझा आणि तुझा वादविवाद पण झालेला मला आठवतो. तेव्हाच मी तुला बजावून सांगितले होते की, बघ माधव ! आपल्याकडला समाज झपाव्याने Westernised होऊ लागला आहे. साहेब लोकांच्या सतत दीडशे वर्षांच्या सहवासाने व अंमलामुळे आपल्याकडल्या मोठ्या मोठ्या बुद्धिवतांची व समाजसुधारकांची बुद्धी पाश्चिमात्यांचे अंघ अनुकरण करू लागली आहे, हें घातुक आहे.

हे पाश्चिमात्य नीतितत्त्वाला निव्वळ Utilitarian value देतात समाज धारणेपुरती नीतितत्त्वाला किंमत देऊन “Thank you, “I am sorry” वगैरे निव्वळ पोकळ शब्द उच्चरून ते आपले समाजातील अस्तित्व दाखवितात. परंतु त्यांच्या वैयक्तिक आयुष्यात मात्र सर्वच निराळा ग्रकार असतो. ते वारंवार एक बायको टाकून दुसरी करतात व अशीं अनेक लघ्डे लावतात. त्यापासून होणाऱ्या संततीची अर्थातच त्यांस पर्वा रहात नाही. त्यांच्या बायका तरी सुखी म्हणाव्यात तर त्यासुधा वारंवार नवरे बदलतात. त्यांना मातृवात्सल्यासारख्या भूळ संस्कारांचे सुद्धा जतन करणे कठीण जातें. पोरे अनाथासारखी रस्त्यावर पडून शेवटी अनाथाश्रम गाठतात. म्हातान्यांना निकांमी म्हणून old men’s Asylum मध्ये रहावे लागते. त्यांची मुले म्हातारपणी सुधा त्यांची पर्वा करीत नाहीत. नीतितत्त्वाना फक्त समाजधारणेषुरते सजविल्यास व मान दिल्यास आणि

वैयक्तिक आयुष्यात मात्र त्यांना पायाखाली तुडविल्यास शैशवावस्था, युवावस्था व वृद्धावस्था या आयुष्याच्या तिन्हीं स्थितींत म्हणजे सर्व आयुष्यभरच म्हणेनास त्यांना सुख, शांति, समाधान मिळण्याची शक्यता सुतराम् रहात नाही.

याचा अर्थ त्यांच्याकडील सर्वच टाकाऊ आहे असा मात्र नाही. त्यांची प्रत्येक गोष्टीबद्दलची चौकस बुद्धी, निरनिराळ्या ज्ञाननिषयक दालनांचा सखोल अभ्यास शोध लावण्याची जिह, कल्पता दाखविण्याची हौस, धाडस, सामाजिक रुढीबद्दलचा तिटकारा व समाजांत सुधारणा घडवून आणण्याची कर्तवगारी स्वच्छता, नीटनेकेपणा व वक्तशीरपणा आणि या सर्वांपेक्षाही मानवाच्या आधिभौतिक सुखसोईसाठी घेतलेली हरेक बाबतीतील दक्षता, एक ना दोन अशा कित्येक गुणांचे फक्त कौतुकच नाही पण अनुकरण करण्यासारखे आहे. परंतु मुख्य गोष्ट काय की ही सर्व वैयक्तिक व सामाजिक सुधारणा जोंवर त्यांनी नीतित्वाच्या भवकम पायावर अधिष्ठित केली नाही, आपल्या वैयक्तिक आयुष्यातले नीतित्वाचे महत्व ओळखून ती आत्मसात केली नाहीत, तोवर त्यांचा जगभर गाजलेला *civic Sense* [सामाजिक व नागरीकत्वाची जाणीव] पण डळमळीत पायावर उभारलेला ठरतो व म्हणूनच या सर्व सुखसोयी असून सुद्धा त्यांचे जीवित असमाधानी व असंतुष्ट रहातें व ते सदैव शान्तिसुखापासून वंचित असतें.”

यावर मी अधीरतेने म्हणालो म्हणजे “पद्मनाभ! तुला हे कबूल आहे तर की नीतितत्वांची वैयक्तिक जीवनात सदैव व अगदी आत्यंतिक जरुरी आहे” यावर पद्मनाभ उत्तरला, “हो. परंतु ती मनांत रुजवायचा मार्ग मात्र तू म्हणतोस तसा हड्ह हा नाही. तो मार्ग तंद्री, तल्लीनता हा एकच आहे. याविषयी आतर्यंत पुष्कळ बोलतो आहोत, नाही?”

रत्नागिरी येथील गीताभवन व गीतामंडळ

—लेखकः पु. बा. कुलकर्णी

तुमच्या एकमेव व महत्वाच्या धर्मग्रंथांचे नांव कोणी परकीयांनी विचारलें असतां त्यांचे उत्तर ‘गीता’ या दोन अक्षरी शब्दांत समर्पकपणे देतां येईल. खिस्ती लोकांचे बायबल, मुसलमानांचे कुराण, त्याचप्रमाणे त्याहीपेक्षां महत्वपूर्ण होऊन राहिले आमचा धार्मिक ग्रंथ म्हणजे श्रीमत् भगवद्गीत हाच होय. गेल्या हजारो वर्षांपासून हिंदु मनाची घडवणूक त्या ग्रंथानें केलेली आहे. योगी अरविंद, लोकमान्य टिळक व महात्मा गांधी हीं तीन अत्यंत थोर भारतीय नररत्ने होत. त्यांचे कर्तव्यगार निःस्वार्थ व स्वदेशग्रेमी आणि स्वदेशासाठी वाटेल तो त्याग करणारे जीवन कोणी घडविले? त्यांना कर्मयोगाचा घडा कोणी घालून दिला? गीतेनेच.

अशा या गीतेचे तत्त्वज्ञान प्रत्येकाच्या मनावर बिंबिलें पाहिजे. त्याचा अभ्यास घरोघर झाला पाहिजे. कारण तो पोषक तसाच उद्धारक आहे. त्यासाठी सर्वसामान्य जनतेंत गीतेबद्दलची गोडी हरप्रकारे निहरप्रयत्नांनी निर्माण करण्यांत आली पाहिजे. धर्म व व्यवहार यांची अचूक सांगड कशी घालावी आणि स्वतःच्या व आपल्या राष्ट्राचा अभ्युदय कशारीतीने घडवून आणावा, हे गीता अचूक सांगू शकते. जनेतला आध्यात्मिक, नैतिक नि सांस्कृतिक मूल्यांची महती घटवून देण्यांत आली पाहिजे; गीता तें महत्तम कार्य उत्तमप्रकारे करू शकेल या श्रद्धेने रत्नागिरी येथे पंचवीस वर्षांपूर्वी गीतामंडळ या संस्थेची स्थापना (१९४३) साली आमचे परमस्नेही श्री. सदानन्द महादेव ऊर्फ अप्पासाहेब ठाकूर (भूतपूर्व सरकारी वकील) यांच्या प्रेरणेने झाली. त्या महनीय च कल्याणकारी संस्थेने आतां रौप्यमहोत्सवी वर्षात पदार्पण केल्यामुळे च नुकतीच त्या संस्थेची ‘गीताभवन’ ही भव्य वास्तु पहाण्याचे भाग्य लाभल्यामुळे आमच्या वाचकांस त्या संस्थेचा नि त्या संस्थेच्या मूळ उत्पादकांचा अल्प परिचय करून देण्यांत येत आहे.

‘गीता मंडळ, रत्नागिरी’ या संस्थेची मूळ कल्पना माननीय अप्पासाहेब ठाकूर वकील, रत्नागिरी यांचीच होय. त्यांना शाळेत शिकत असतांना ‘श्रीमत् भगवद्रीता’व कॉलेजांत असतांना ‘बायबल’ शिकण्याची सुसंधी प्राप्त झाली होती. पुढे रत्नागिरी येथे ते वकीली कर्स लागल्यानंतर त्यांना त्यांचे एक सुस्लीम सन्मित्र श्री. एम्. ए. डिंगणकर, वकील यांनी ‘पवित्र कुराण’ या ग्रंथाची इंग्रजी भाषांतराची एक प्रत दिली. या तीनही ग्रंथांच्या वाचनाचा त्यांचे मनावर खोल परिणाम झाल व त्यामुळे शाश्वत अशा धार्मिक, सांस्कृतिक व नैतिक ज्ञानाचा प्रसार समाजांत केला पाहिजे अशी तीव्र इच्छा त्यांचे मनांत उत्पन्न झाली. गीतेचे वाचन-मनन चितन यांचा निदिध्यास तर त्यांना इतका लागला होता की, कोटीत काम करतानाही त्यांचे डाव्या हातांत गीतेचे एक लहानसे पुस्तक असे व सवड मिळतांच त्यांतून ते पुढे वाचू लागत ! थोडक्यांत म्हणजे त्या कालांत मा. अप्पासाहेब ठाकूर हे संपूर्णतया गीतामय झाले होते ! अशा स्थिरींत त्यांनी आपल्या मनांतील ती तीव्र इच्छा कै. प्रा. आबासाहेब शेट्ये वकील; कै. अणासाहेब परुळेकर, वकील; श्री. शंकरराव पटवर्धन व श्री. मावळंकर मास्तर साहेब यांचेजवळ सांगितली व तिच्यावर विचार विनिमयही केला. त्यानंतर त्या सर्वांचे सहकार्याने, रत्नागिरी जिल्हाचे त्यावेळचे एक थोर नेते व ख्यातनाम वकील कै. भास्कर रामचंद्र तथा बाबासाहेब नानल यांचे अध्यक्षतेखाली ‘गीता मंडळ, रत्नागिरी’ या संस्थेची रीतसर स्थापना गुढी पाडव्याचे सुमुहूर्तावर दि. ५ एप्रिल १९४३ रोजी करण्यांत आली.

गेलीं सतत पंचवीस वर्षे ज्यानीं संस्थेसाठी आपले रक्त आटविले ज्यानीं गीतामंडळाचे कार्य हाच एकमेव छंद स्वतःला लावून घेतला व गीतामंडळ संस्थेला रत्नागिरी शहरांत ‘गीताभवन’ या सारखी सर्वप्रकारच्या सुखसोयीनीं सुसज अशी नसुनेदार वास्तु निर्माण करून दिली ते संस्थेचे केबळ प्राण श्री. अप्पासाहेब यांचे वयोमान आतां पाऊणशेंपर्यंत गेलेले आहे. डोळ्यांनीं फार कमी दिसते तसेच कानांनीं फार कमी ऐकू येते; तरीही कोणाचा ना कोणाचा दैनंदिन सहकार संपादन करून त्यांचे हें कार्य अविरत चालू आहे. गीतामंडळासाठीं गीताभवनची उभारणी हें त्यांचे एक जीवन स्वप्न होतें. हें भवन म्हणजे साधी गेण नव्हती. सभा संमेलने व प्रवचनांसाठीं भव्य सभागृह, अतिथि अभ्यागतांसाठीं

व प्रवचन कीर्तनकारांसाठी रहण्यासवरण्याची सोय, श्रीकृष्ण मंदिर वगैरे अनेक सोर्यांनी युक्त व दीड दोन लाख रुपये खर्ची पाडणारे हें भव्य भवन अद्याप पूर्णत्वास आलेले नाहीं, आर्थिक अडचणीमुळे अजून कांहीं बांधकाम रेंगाळत चालले आहे. तें लौकरच पूर्णत्वास येईल यावद्वाल आम्हांला संशय वाटत नाहीं.

ही वास्तु साधीसुधी नाहीं. तिला अनेक उपयुक्त सुखसोर्यांची जोड करून देण्यांत आली आहे. आपल्या कल्पना चातुर्याने श्री अपासांहेव ठाकूर यानीं या गीताभवनाला अत्यंत आदर्श नि अनुकरणीय स्वरूप प्राप्त करून दिलें आहे.

गीताभवनांतील पुरुषोत्तम निवासांत ठेवण्यासाठी गीतेचे प्रेणेते भगवान श्रीकृष्ण यांची चार फूट उंचीची संगमरपरी सुंदर मूर्ति, या कार्याचें महत्व जाणून ठाण्याजवळील तत्त्वज्ञान विद्यापीठांचे माननीय चालक वे. शां. सं. पांडुरंगशास्त्री आठवले यानीं, आपल्या कल्पनेप्रमाणे जयपूर येथील नामवंत कलावंताकडून करवून घेऊन ती भवनांत ठेवण्यासाठी अर्पण केली आहे. ही मूर्ती इतकी सुंदर व हृदयांत ठसणारी आहे कीं तिचें शब्दांनीं वर्णन करणे फार कठीण आहे. केवळ गीताभवनांतील या नयनरम्य श्रीकृष्ण प्रतिमेचें दर्शन घेण्यासाठीं कोणीही गीताभक्तानें रत्नागिरीची वारी करावी, इतकी ती मूर्ती दर्शनीय आहे.

रत्नागिरी ही स्वराज्याचा मंत्र देणारे व त्याच्या प्राप्तीसाठीं जन्मभर झटणारे, एवढेच नव्हे तर गीतेवर 'गीतारहस' या ग्रंथाच्या रूपांने सर्वोत्कृष्ट भाष्य लिहिणारे कै. लो. बा. गं. टिळक यांची रत्नागिरी ही जन्मभूमि व तुमची आमची पुण्यभूमि. आजकाल महाराष्ट्र सरकारकडून त्या थोरपृष्ठाच्या संस्मणार्थ तेथे भव्य स्मारक होत आहे. त्यासाठीं अनेक इमारती वर डोके कांदूं लागल्या आहेत. वर्ष दीड वर्षांत ही स्मारक योजना पूर्णत्वास येईल असा आमचा अंदाज आहे.

आणि त्याच पुण्यभूमीत गीताकार्याला वाहिलेले 'गीताभवन' अस्तित्वांत येत आहे हा केवढा परस्परपोषक योगायोग आहे बरे !

गेल्या पंचवीस वर्षांच्या काळांत गीतामंडळानें आपल्या उच्च ध्येयास अनुसरून विविध स्वरूपाचे कार्यक्रम पार पाडिले व तें कार्य अव्याहत चालू

आहे. सासाहिक प्रवचनें, नैमित्तिक प्रवचनें, थोरामोठ्यांचीं व विद्वानांचीं व्याख्यानें, नैमित्तिक स्वरूपाचे वार्षिक कार्यक्रम गीताजयंती संस्कार व्याख्यानमाला असे किती तरी उपक्रम अव्याहत चालू ठेविले आहेत. तरुण पिढी व विद्यार्थीं वर्ग या कार्यक्रमांचा जरूर तो फायदा घेत आहेत.

मंडळाचें कार्य केवळ रत्नगिरीपुरतेंच नसून मुंबईतही मंडळाच्या शाखे-तर्फे विविध स्वरूपाचे कार्यक्रम चालू आहेत. मंडळाने एक गांवगीता-मंडळ योजना आखली असून तदनुरूप मंडळाच्या शाखा गांवोगांव स्थापन करण्यांत येत आहेत.

मंडळाने गेली २५ वर्षे रत्नागिरी येथें अविरतपणे केलेल्या विविध स्वरूप कार्याचें वरील समालोचनावरून हे स्पष्ट होईल कीं, आपल्या निधमी राज्यांत 'गीता-मंडळ, रत्नागिरी' ही संस्था अखिल समाजाला नैतिक अधिष्ठान प्राप्त करून देण्याकरितां अहर्निश झटणारी, एक अलौकिक धर्मातीत अशी शिक्षण संस्था आहे. या संस्थेचे प्रमुख ध्येय समाजामध्ये बिषेशतः विद्यार्थी तरुण पिढी यांमध्ये भारतीय संस्कृति व तत्त्वज्ञान यांसंबंधीं शिक्षण देणे व प्रचार करणे, व कै. लोकमान्य टिळक यांनी त्यांच्या गीता रहस्य यां ग्रंथांत दर्शविलेल्या श्रीमंत् भगवत् गीतेचा दिव्य संदेश म्हणजेच कार्य प्रवणता; कर्तव्य तत्परता व निष्काम कर्मयोग यांचा संदेश-घरोघर पोंचविणे हे होय. त्याचप्रमाणे नैतिक मूल्याचे व सहिष्णुतेचे महत्व समाजाला पटवून देऊन, त्यांचा प्रसार करण्याचे कार्यही, ही संस्था गेली २५ वर्षे अव्याहतपणे करीत आलेली आहे. आजकाल समाजांत सर्वत्र फैलावलेली उपेक्षेची व वैफल्याची भावना जर का समूळ नाहीशी व्हायला पहिजे असेल तर वरील कार्याची व शिक्षणाचीच देशाला आज आत्यंतिक निकडीची जरूरी आहे हे सत्य आहे. इतकेच नव्हे तर अशा प्रकारचे मूलग्राही मौलिक शिक्षण, शाळ-कालेजांतून प्रत्येक आठवड्याला, सातत्याने, नियमितपणे देण्याकरितां, संपूर्णतः राष्ट्रीय वृत्तीचे, मंडळाचे ध्येय व धोरण यांचेशी एकरूप झालेले चारित्र्य, कर्तृत्व-वक्तृत्व-नेतृत्व या विशिष्ट गुणांनी विभूषित, असे, आदर्श शिक्षक, निर्माण होणे हीच राष्ट्राची, या घटकेची एक निकडीची गरज आहे. अशा तन्हेने समाजाला एक नैतिक अधिष्ठान लौकरांत लौकर प्राप्त करून घावयाचे असेल तर या मंडळाचे हे कार्य यापुढे अखिल समाजांत ढुत गतीने, प्रभावीपणे व अविरतपणे फोफाबणे अगत्याचे आहे ही गोष्ट कोणाही निःपक्षपाती विचारवंताला मान्य होईल.

गीता मंडळ किंवा गीताभवन यांसारखे एकादें उच्चतम ध्येय दृष्टीसमोर ठेऊन त्यासाठीं अविरत घडपडत रहाणे, त्याच्या पूर्ततेसाठीं मिशनरी बाष्याने वागून जरूर असलेला आर्थिक सहकार संपादन करणे व तेंच आपले जीवन सर्वस्व मानून त्यासाठीं वाट्यास येईल तो त्याग करणे व इतरांनाही त्या प्रेरणेने भारून टाकणे हे प्रखर निषेशिवाय सहसा घडून येत नाही. ती जाज्वल्य निष्ठा श्री. आप्पासाहेब ठाकूर यांच्याशी आहे. म्हणूनच पंचवीस वर्षांपूर्वी मनांत घोळणारें व रात्रंदिवस सतावणारें दिव्य स्वभ साकार होत असलेले पहाचाचे महत् भाग्य आज त्यांना लाभले आहे. यालाच म्हणतात जीवन साफल्य तेंदुर्मिळ साफल्य पहाण्याचे भाग्य. त्याच्या व आमच्याही वाट्याला आले ही भगवान् श्रीकृष्णाची कृपाच होय.

काय ऐका आणि काय ऐकूं नका !

तुम्हीं आपल्या कानांनी काय ऐकाल ? भगवंताचे नामसंकीर्तन संतांचे गुणवर्णन हेंच ऐकत जा. आणि निदान एवढे करा की, ईश्वरनिंदा, साधुनिंदा, परानिंदा, स्त्रियांसंबंधीं चर्चा, यांच्यासाठीं आपले कान कधीही उघडे ठेऊं नका. त्या बाबतींत कानांचे दरवाजे बंद !

* * *

म. गांधी व अब्दुल गफार खान

कांहीं मनोवेधक आठवणी

* * *

चालू वर्ष हैं म. गांधी जन्म शताब्दि वर्ष आहे. सरहद गांधी खान अब्दुल गफार खान व महात्मा गांधी यांचे परस्पर संबंध कोणत्या प्रकारचे होते व किती जिव्हाळ्याचे होते याची सर्वांना माहिती आहे. खान गफारखान हे सध्या अफगाणिस्थान सरकारचे पाहुणे या नात्यानें त्या देशांत वास्तव्य करून आहेत. यंदाचे एक लाख रुपयाचे पं. नेहरू पांरितोषिक त्यांना बहाल करण्यांत आले आहे. तें स्वीकारण्यासाठी व भारतांतील आपल्या मित्रांना भेटण्यासाठीं ते येत्या संघेवरमध्ये आपल्या भारतांत येत आहेत. अशा समयीं त्यानीं निवेदन केलेल्या म. गांधींच्या आठवणी वाचकांस रोचक वाटल्याशिवाय रहाणार नाहीत.

— संपादक

* * *

गांधीजींच्याबरोबर माझे संबंध प्रेमाचे व अत्यंत जिव्हाळ्याचे होते. तसे संबंध तदनंतर जवाहरलाल नेहरू आणि राजेंद्रप्रसाद यांचेशीच होते.

दिल्लीत १९२० सालीं खिलाफत परिषदेच्या वेळीं मी गांधीजींना प्रथम पाहिले, त्यांचेबरोबर जवाहरलाल नेहरू, मौलाना आझाद व इतरही होते. त्यांना भेट-प्याची संधी मला त्यावेळी मिळाली नाही. परंतु त्याना पहातांच हेच लोक देशाचे स्वातंत्र्य, सुख व समृद्धी यासाठीं कार्य व त्याग करू शकतील हे. मला उमजले.

गांधीना भेटण्याचा दुसरा प्रसंग म्हणजे कलकत्ता येथे १९२८ सालीं त्यावेळी तेव्हे कॅंग्रेस खिलाफत परिषदेची अधिवेशनांने भरली होती. कॅंग्रेस अधिवेशनांत आम्ही गांधीजींचे भाषण ऐकत होतो. दरम्यान एका कुळ तरुणाने

व्यासपीठावर उडी घेतली व “ महात्माजी ! तुम्ही भ्याड आहांत, तुम्ही आहांत ” अशा गर्जना करीत त्यांच्या भाषणांत व्यत्यय आणला. हे गांधीजी फक्त हसले, अगदी मनमोकळे हसले आणि अगदी कांहीं घडलेंच अशारीतीने आपल्या आवाजाचा तोल बिघडूं न देता त्यांनी आपले भाषण चालू केले. त्यांच्या मनाचा हा समतोलपणा पाहून मला त्यांचे कौतुक व त्यांचे मोठेपण त्यासुळे दृष्टींत भरले.

हजारीबाग तुरुंगातून १९३४ च्या ऑगस्टमध्ये माझी सुटका इंजाब व वायव्य सरहद प्रांत या व्यतिरिक्त मी कोठेही जावें असें मला त्य सांगण्यांत आले. गांधीजीनी त्यांच्या समवेत रहाण्याला मी वर्धाला यावे तार केली. जमनालाल बजाज यांचेही त्यांच्याकडे वर्धाला रहावे अशी होती. मी त्याप्रमाणे केले. गांधीजीच्याकडे आम्ही दररोज जात असू. व त्य आर्थनेच्यावेळी सहभागी होत असू. नेहमीच मी प्रार्थनेत सामील होत असे. गांधीजी मला म्हणाले, शैकत अली आणि महंमद अली यांचेबरोबर माझे चिक्याचे संबंध होते हें आपण जाणतां, परंतु काय घडलें कोण जाणे ! माझे त्यांनी राग व कडवटपणा धरला व आमची मैत्री तुटली. याबद्दल तु काय वाटते ? तुम्ही माझ्याशी कसे वागाल ? गांधीजीना काय म्हणायचें तें मी समजलो. व म्हणालो, हा प्रश्न एकमेकावरील प्रेमाचा आहे. एका माण दुसऱ्या माणसाशी असलेले संबंध त्यांची एकमेकाकडे पहाण्याची दृष्टी व तेच माझेहि आहे. परमेश्वराच्या लेकरावर प्रेम करणे, त्यांची सेवा करणे व त्य सुखासाठी घडपडणे हे तुमचें ध्येय आहे, तेंच माझे पण आहे. तुमचा व दृष्टिकोण जोपर्यंत एकच राहील तोपर्यंत आपल्या मैत्रींत बिघाड येण्याचे व कारण नाही. ज्यावेळी ध्येयांत दुमत होते त्याचवेळी तें एकमेकापासून होतात.

वादविवाद घालण्याचा माझा स्वभाव नाहीं. ‘ कमी बोला व जाद करा ’ या मताचा मी आहे. त्यासुळे गांधीजी व माझ्यामध्ये लांबलचक अथवा मतभेद कवचितच झाले. कारण त्यांच्या व माझ्या दृष्टिकोनांत फरकच नव्हता. एकाच दृष्टिकोनांतून आम्ही सर्व गोष्टीकडे पहात होतो.

व्यासपीठावर उडी घेतली व “ महात्माजी ! तुम्ही भ्याड आहांत, तुम्ही भित्रे आहांत ” अशा गर्जना करीत त्यांच्या भाषणांत व्यत्यय आणला. हें पाहून गांधीजी फक्त हसले. अगदी मनमोकळे हसले आणि अगदी कांहीं घडलेंच नाही अशारीतीने आपल्या आवाजाचा तोल विघऱ्यांना न देता त्यांनी आपले भाषण पुढे चालू केले. त्यांच्या मनाचा हा समतोलपणा पाहून मला त्यांचे कौतुक वाटले. त्यांचे मोठेपण त्यासुके दृष्टींत भरले.

हजारीबाग तुरुंगातून १९३४ च्या ऑगस्टमध्ये माझी सुटका झाली. पंजाब व वायव्य सरहद प्रांत या व्यतिरिक्त मी कोठेंही जावें असें मला त्यावेळी सांगण्यांत आले. गांधीजीनी त्यांच्या समवेत रहाण्याला मी वर्धाला यावे अशी तार केली. जमनालाल बजाज यांचेही त्यांच्याकडे वर्धाला रहावे अशी इच्छा होती. मी त्याप्रमाणे केले. गांधीजींच्याकडे आम्ही दररोज जात असू. व त्यांच्या आर्थनेच्यावेळी सहभागी होत असू. नेहमीच मी प्रार्थनेत सामील होत असे. एकदा गांधीजी मला म्हणाले, शैकत अली आणि महंमद अली यांचेबरोबर माझे जिव्हाळ्याचे संबंध होते हें आपण जाणतां, परंतु काय घडलें कोण जाणे ! माझ्याशी त्यांनी राग व कडवटपणा धरला व आमची मैत्री तुटली. याबद्दल तुम्हांला काय वाटते ? तुम्ही माझ्याशी कसे वागाल ? गांधीजीना काय म्हणायचे आहे तें मी समजलो. व म्हणालो, हा प्रश्न एकमेकावरील प्रेमाचा आहे. एका माणसाचे दुसऱ्या माणसाशी असलेले संबंध त्यांची एकमेकाकडे पहाण्याची दृष्टी व मत तेच माझेहि आहे. परमेश्वराच्या लेकरावर प्रेम करणे, त्यांची सेवा करणे व त्यांच्या सुखासाठी घडपडणे हे तुमचे ध्येय आहे, तेच माझे पण आहे. तुमचा व माझा दृष्टिकोण जोपर्यंत एकच राहील तोपर्यंत आपल्या मैत्रींत विघाड येण्याचे कांहींच कारण नाही. ज्यावेळी ध्येयांत दुमत होते त्याचवेळी तें एकमेकापासून अलग होतात.

वादविवाद घालण्याचा माझा स्वभाव नाहीं. ‘ कमी बोला व जादा काम करा ’ या मताचा मी आहे. त्यासुके गांधीजी व माझ्यामध्ये लांबलचक चर्ची अथवा मतभेद क्वचितच झाले. कारण त्यांच्या व ‘माझ्या दृष्टिकोनांत काहीं फरकच नव्हता. एकाच दृष्टिकोनांतून आम्ही सर्व गोष्टींकडे पहात होतो. ’

वर्धाला असतांना माझ्या मनांत जर कुठली गोष्ट भरली असेल तर गांधीजीचा सर्वबाबतीतला वक्तशीरपणा त्यांचे जेवण, फिरणे झोपणे प्रार्थना हे सर्व ठरल्यावेळी होत असत.

गांधींजींच्याबाबतींत दुसरी गोष्ट मला जी आढळून आली ती म्हणजे त्यांचा दृष्टिकोन सनातनी किंवा कर्मठ नव्हता. याबाबतीत मला एक गोष्ट आठवते जेव्हा गांधींजींच्याकडे मी जात असे त्यावेळी माझी मुलें मजबरोबर असत. एके दिवसी गांधींजींचा वाढ दिवस आला. तेव्हा आम्ही सर्व जेवायला बसलो. तेव्हा माझा मुलगा गांधींजींना म्हणाला. आज मी येथें आहे. याचा मला किती आनंद होतो आहे म्हणून सांगू. मी मनांत म्हटलें की आज गांधींजींचा वाढ-दिवस आहे. आज आपण खायला ठीक कोंबडीं पुलाव वगैरे कस्त आणि मोठ्या आवर्डाने जेवण करू. परंतु पाहिलेंना! आज सुद्धा रोजच्या सारखी भोपळ्याचीच भाजी! दररोज भोपळा आज तोच तो आहे एवढेंच. हें ऐकताच गांधींजी मनात हसले आणि मला बाजूला घेऊन म्हणाले हे पहा ही किती झाली तरी मुलेंच आहेत. त्याना जें आवडतें ते त्याना आपण दिलें पाहिजे.” त्याना खाण्यासाठी मांस अंब्याचे पदार्थ इत्यादी बनविण्याची व्यवस्था आपण केली पाहिजे. मी म्हटलें, ते निव्वळ गमतीने बोलत आहेत. जेथे जेथे आम्ही जातो तेथे आमचे यजमान जे आम्हाला देतात व ते स्वतः जे खातात तेच आम्ही खातो. जरी तुम्ही त्यांना इतर कांही तरी खायला घालावयाचा प्रयत्न केला तरी तीं खाणार नाहीत. म्हणून मी गांधींजींच्या म्हणण्याला मान्यता दिली नाही. मुलांनीहि संमती घेण्याचे नाकारले. गांधींजींच्या बाबतीत बोलावयाचे झाल्यास ते लोकाना त्यांच्याह इच्छेप्रमाणे जेवण देण्यांस तयार असत.

माझ्या मनावर बिबंलेली तिसरी गोष्ट म्हणजे त्यांचा विनोदी स्वभाव सर्वाशी ते हसत खेळत वागत. मग ती मुलगी असो वा मुलगा, तरुण असो वा वृद्ध. त्यांना विनोदाचेहि अंग होते. त्यांचे अंतःकरण प्रेमानें ओरंबलेले असे. परमेश्वराच्या लेकरांच्या सेवेसाठी त्यांचे अंतःकरणात अगाध माया दडलेली असे.

एकदा काय झाल, की कार्यालयांतील एक भंगी आपले काम सोडून पळून गेला. जेव्हां गांधींजींना हे समजले तेव्हां ते म्हणलें” ठीक चला आपण झाडू

व बादली वेऊन जाऊ व संडास साफ करू.' आणि आम्ही सर्वजण गेलो आणि साफसफाई करून आलो.

गांधीजींनी १९३८ सालीं वायव्य सरहद प्रांताला दुसरी भेट दिली. चारसुद्धा येथे रात्रीचा त्यांचा भुक्काम असतांना आम्ही हत्यारी पहारेकरी तेथे ठेवले. त्यांच्या संरक्षणासाठी ही व्यवस्था होती. गांधीजींनी जेव्हां हें पाहिले तेव्हां त्यांनी हे हत्यारी लोक कशासाठी म्हणून विचारले. मी त्याना सांगितले की, हल्लेखोरान। घावरविष्यासाठी हीं व्यवस्था आहे. मला त्यांची गरज नाही. असे गांधीजींनी अगदी सहज पण निर्धाराने सांगितले. त्यामुळे पहारेकच्याकडून बंदुकी घेण्यांत आल्या. याचा आमच्या लोकावर फार परिणाम झाला. ते म्हणू लागले, “पहा किती विचित्र माणूस आहे हा! परमेश्वराच्या ठारीं त्याचा इतका विश्वास आहे की, त्याला हत्यारांचीहि गरज भासत नाहीं.

प्रथम वायव्य सरहद प्रांतात हिंसात्मक कृत्ये बरीच घडत असत. अहिंसेचा प्रवेष नंतर झाला. हिंसेच्या प्रवृत्तीचा परिणाम त्रिटिशांकडून अधिक जाचक छळणुकीत होत असें. परिणामात; मुळचे शुर लोक भ्याड बनले होते. परंतु अहिंसेच्या आचरणामुळे पुढे भ्याड लोकही शूर बनले. पूर्वी पठाणाना शिपायांची व तुरेगाची फार भिती वाटत असे. शिपायाशी नुसते बोलण्याचेहि त्यांना धारिष्ठ होत नसे. परंतु अहिंसेमुळे त्यांच्यात धैर्य बंधुभाव व शैयि या गुणांची वाढ झाली. लहान मुलेहि हंसत हंसत बंदिवास पत्करू लागली. तुमच्या मतें पठाण शूर का तर तो उलट घाव घालतो म्हणून. एकाद्याने घाव घातला कीं, परत घालणे ही खरे म्हणाल तर भिरुता आहे. घावाचा बदला घावाने घेण्याचे नाकारण्यात खरी शूरता आहे. तोच खरा माणसाचा सर्वात मोठा सद्गुण होय. आमची हिंसाचाराची कृत्ये त्रिटिश ताबडतोब व परिणाम-कारकपणे दडपून टाकीत असत. परंतु आमचा अहिंसक लढा त्रिटिशानाच काय पण पाकिस्तानला दडपून टाकणे जुळलें नाही.

मी तर अहिंसेचा पाईक. आमच्यामध्येहि कांहींजण असे होते कीं, यांचा हिंसात्मक मार्गाने एकादी गोष्ट साध्य करतां येते यावर विश्वास होता. परंतु मला

हे संमत नाहीं. मी लोकांची सेवा करूं इच्छितों आणि अहिंसेची कास धरूनच हें मला करणे शक्य आहे. हिंसेच्या मार्गाने जे हे करू इच्छितात त्यांच्याशी माझे वेर नाहीं परंतु आमचे मार्ग मात्र भिन्न आहेत. इतके असूनहि त्यांचे देश-प्रेम, त्यांचा देशभिमान याबद्दल मला आदर आहे.

अहिंसा म्हणजे प्रेम. हिंसा म्हणजे द्वेष. हिंसेने कधींही प्रश्न सुटूं शकत नाहींत व जगांत शांतता प्रस्थापित होणे शक्य नाहीं. तसें असतें तर पहिल्या महायुद्धानंतर जगांत शांतता आली असती. नंतर दुसरे महायुद्ध झाले. त्यामुळे जगांत शांतता स्थापन झाली कां? सुळींज नाहीं. हिंसा ही अशी गोष्ट आहे कीं, हिंसाचाराच्या एकाद्या कृत्याच्या मागून अधिक मोठ्या प्रमाणावर हिंसाचार घडतो. प्रत्येक युद्ध त्यामागच्या युद्धाच्या तुलनेने अधिक भयानक होते. याच्या पुढचे युद्ध अधिक संहारक ठरण्याचा संभव आहे. यांतून एक गोष्ट स्पष्ट होते, ती ही कीं, जर जगाने मनांत आणले तर शांतता स्थापता येईल, परंतु हे अहिंसेनेच घडू शकेल. हे जर घडले नाहीं, तर भावी आयुष्य अणवस्त्रामुळे इतिहासांत पूर्वी कधी घडले नाहीं इतके मोठे होईल व जगाचा त्यांत संपूर्ण विनाश होईल.

सन १९४५ साली माझी सुटका झाली त्यावेळी मी आजारी होतो. म. गांधीजी त्यावेळी मुबईत बिर्लाकडे रहात होते. त्यांनी मला पत्र लिहून मुबईस बोलाविले. मी मुबईस गेलों. एक दिवस ते हिंसेवाबत बोलत होते. मी म्हटले किती प्रभावीपणे तुम्हीं लोकांना घडे देता! परंतु तुमच्या बरोबर तुमचे कार्यकर्ते आहेत. भरपूर धनासाठी तुमच्याजवळ श्रीमंत लोक आहेत. इतके असूनही भारताच्या बन्याच भागात हिंसक कृत्ये घडतात. आमच्या प्रांतातही धनिक लोक आहेत. ते एकाद्याला भरपूर खायला घालतील परंतु देशासाठी व जनतेसाठी आपली फारशी पदरमोड करणार नाहीत. त्यांतून आमच्याजवळ हिंसेची सर्व साधने मोजूद आहेत. तुमच्याजवळ ती नाहीत. तरीही आमच्या प्रांतात हिंसाचार नाहीं. तुमच्याकडे अशी कृत्ये भरपूर घडतात. असे कां व्हावे? माझा प्रश्न ऐकून गांधीजी हसले. ते म्हणाले, लोक म्हणतात अहिंसा ही फक्त भ्याडां-साठीं आहे. परंतु प्रत्यक्षांत ती शूरांच्यासाठी आहे. सरहद प्रांतात हिंसक कृत्ये घडत नाहींत त्याचें कारण म्हणजे खन्या अर्थाने तिथले लोक शूर आहेत.

फाळणीतून विहारमध्ये दंगली उसळल्या, आम्ही खेड्याखेड्यांतून त्यावेळी फिरत होतो. त्यावेळी गांधीजींच्याकडे काहीं मुसलमान शरणार्थी आले आणि म्हणाले, ‘गांधीजी आम्ही काय करावे ? इथे तर हिंसा व खून यांनी थैमान मांडले आहे. काढीमात्र कसलीही शाश्वती राहिली नाही.’ गांधीजी म्हणाले, ‘मी फक्त शूरत्वाची दीक्षा देऊ शकतो. तुम्ही तुमच्या घरी परत गेले पाहिजे. त्यांनी विचारलें, आम्हाला तें कसें शक्य आहे ? आम्ही मारले जाणार नाही याची हमी काय ?’ गांधीजी म्हणाले, तुम्हाला मी काय हमी देणार, परंतु तुमच्यापैकी एकाचाला जरी दगाफटका झाला तर हिंदूना त्याची किंमत गांधीजींच्या रक्ताने चावी लागेल. एवढे एकच आश्वासन मी तुम्हांला देऊ शकतो. हे ऐकतांच मुसलमानांना धीर आला व ते आपले सामानसुमान घेऊन घरी परतले. त्या दिवशी प्रार्थनेच्या वेळी गांधीजी म्हणाले कीं, मी येथेल्या मुसलमानांना आश्वासन दिले आहे कीं त्यांच्यातील एखादा जरी मारला गेला तरी विहारमधील हिंदूना गांधींच्या रक्ताने त्याची किंमत चुकवावी लागेल. गांधीजींच्या शब्दा-शब्दांतून प्रेम ओसंडत होते. आणि म्हणून लोकांच्यावर त्यांचा फार मोठा प्रभाव पडत असे. त्यांनी सेवा प्रेम व ईश्वरभक्तीमुळे लक्षावधि लोकांना संमोहित केले होते.

एका खेड्यात मी जेवण घेत असता रेडियोवर गांधीजींच्या हत्येची बातमी ऐकली. हें ऐकतांच आम्ही सर्वांनी जेवण थांबविले. आमची बुद्धी काम ईऱ्हना. त्यानंतर जेवण तर शक्यच नव्हते. आम्ही बाहेर पडलो. खुदाई खेदमतगारांना जमविले. आम्हां सर्वांना या बातमीने फारच मोठा धळा बसला शेता. एक प्रेमाचा पाईक, सहाय्यकर्ता व मित्रच आम्ही गमावून बसल्याची जाणीव आमच्यात घर करून राहिली.

गांधीजींचा खून हा विधात्याशी केलेला अन्याय होय. ज्याने आपले पारे आयुष्य दुसऱ्यांकरितां वेचले, देशासाठी ज्याने बंदिवास व देहदंड पोसला अशा माणसाचा खून म्हणजे महाभयंकर गुन्हा होय. सध्या भारताला जे भोगावे लागत आहे ते खा पातकामुळे झालेल्या परमेश्वरी कोपाचे फळ होय.

गांधीजींची सर्वात मोठी देणगी कोणती हें निश्चित सांगणे सोपे नाही. त्यांची मोजदाद तर अशक्य आहे. सर्व प्रथम त्यांनी भारतीयात भीसूतेच्या सा. ली. ३

ऐवजी धैर्याची भावना जागृत केली. या धैर्याच्या जोरावर त्यांना स्वातंत्र्याची मागणी करतां आली. भारतासाठीच नव्हे तर सर्व जगासाठी त्यांनी कैलेली दुसरी सर्वात मोठी गोष्ट म्हणजे त्यांनी अहिंसेचे त्यांना दिलेले घडे. त्यांच्या ‘मुळेच स्वातंत्र्य मिळाले.’ गांधीजीची अहिंसा ही भ्याडांची अहिंसा नव्हती तर ती शूरांची होती. जे वाईट घडलें तें अहिंसेमुळे नव्हे. त्याला कारण अहिंसा त्यांच्यात मुरली नव्हती किंवा त्यांना ती पचवता आली नाहीं असेच म्हणावे लागेल. केवळ गांधीजीच्या मार्गमुळेच हिंदुस्थानला स्वातंत्र्य मिळाले असे मी मानतो. सत्तांतरासाठी अनुकूल वातावरणहि निर्माण झाले होते हैं निःसंशय. परंतु गांधीजी नसते तर या अनुकूल परिस्थितीचा फायदा उठवण्यासाठी कोणी पुढे आले असते असे मला वाटत नाही.

लोकांना गांधीजीच्यावर टीका करावयाची असेल किंवा त्याची प्रतिमा डागळावयाची असेल तर त्यांनी खुशाल तसे करावे. ती तर जगाची रीत आहे. सर्व मोठ्यापुरुषांच्या नशिबी तेच आलेले आहे. देशासाठी व लोकासाठी त्यांनी फार केले. त्यांच्या सेवेपायी त्यांना अनेक यातना, दुःख व कष्ट भोगावे लागले. परंतु त्यांचे स्थान निश्चित व न मिटण्यासारखे आहे. त्यांची स्तुती कसूर आम्हाला त्यांचे स्थान उंचाविता येणार नाहीं किंवा टीकेची झोड उठवून जगाच्या नजरेत त्यांना खालीहि खेचता येणार नाहीं. ते पूर्वी जसे मोठे होते तसेच पुढेहि सतत मोठेच रहाणार.

अशा या माणसाबद्दल आपण चांगल्या रीतीने आदर कसा व्यक्त करणार? लोकांना त्यांच्या जीवनावश्यक मूलभूत गोष्टी पुरविल्या पाहिजेत. गांधीजीची हीच इच्छा होती. एकाद्या खेडुताला जर आपण गांधीजीचे तत्त्वज्ञान सांगायला लागलो तर तों आपल्याला म्हणेल, मी भुकेला आहे. प्रथम मला खायला दे. मी वस्त्रहीन आहे. मला कपडे दे. माझी मुले शाळेविना आहेत. मला एक शाळा दे. मी आजारी आहे. माझ्या जवळ औषध नाही व डॉक्टरहि नाही. माझी काळजी घे.

म्हणून माझें असे म्हणणे आहे कीं, जर खज्या अर्थाने आपल्याला गांधीजीची जन्म शताब्दि साजरी करावयाची असेल तर लोकांना त्यांच्या जीवनावश्यक मूलभूत सुखसोयी पुरविणे हैं आपले कर्तव्य ठरतें.

गोपाळ कृष्ण गोखले

--: लेखक :- डॉ. हृदयनाथ कुमार.

भारताच्या पुनरुज्जीवनाचे पितामह राजा राममोहन राय आणि दादा भाई नवरोजी यांचा वारसा चालविणाऱ्या अग्रंगणीतांत गोपाळ कृष्ण गोखले यांचा प्रामुख्यानें समावेश करावा लागेल. आयुष्यभर गोखल्यानी ज्ञानाची उपासना केली, आपल्या देशावर अलोट प्रेम केले आणि सर्व सामान्यांचे भलें व्हावे यासाठीं त्यांनी आयुष्यभर चिता वाहिली, या बाबतींत आपले गुरु श्री. महादेव गोविंद रानडे यांच्या पावळावर त्यांनी पाऊल टाकले, आपल्या साऱ्या धडपडीला एक नैतिक अधिष्ठान मिळवूत दिले.

टिळक—आगरकरांनी स्थापन केलेल्या आणि भारतीय राष्ट्रवादाचे प्रतीक समजह्या जाणाऱ्या डेवकन एज्युकेशन सोसायटीचे आजीव सदस्य होऊन त्यांनी आपल्या आयुष्यक्रमास प्रारंभ केला आणि वयाच्या २० व्या वर्षीच ते आपले गुरुजी, रानडे यांच्या सहवासात आले. सुमारे १२ वर्षे न्यायमूर्तीच्या पायापाशी बसून गोखल्यांनी धडे घेतले आणि आपल्या भावी जीवनाचा पाया घातला. त्या. रानड्यांना राजकीय व आर्थिक विषयांचे पारंपूर्ण ज्ञान होते. अशा गुरुचे समाधान करण्यासाठी गोखल्यांना रात्रीचा दिवस करून सार्वजनिक हिताच्या प्रश्नांचा अभ्यास करावा लागत असे. पण दिवसाचा त्यांचा सारावेळ कॉलेजात आणि रम्य प्रशासकीय कामांत जात असे.

लोकनेत्यांची अभ्यास वृत्ती

सुशिक्षित भारतीयांनी आणि विशेषतः सर्वसामान्यांचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या लोकनेत्यांनी सार्वजनिक प्रश्नांचा पध्दतशीर आणि काळजीपूर्वक अभ्यास

केला पाहिजे, यावर गोखल्यांनी नेहमीच भर दिला आणि स्वतः अनुकरण केले. आज देशाला मिळालेले स्वातंत्र्य, देशातील प्रैढ मतदान पद्धति आणि देशात निर्माण झालेल्या राजकीय, आर्थिक सामाजिक समस्या लक्षांत घेतां अशा प्रश्नाच्या अभ्यासाची किती अधिक प्रमाणांत निकड आहे ते लक्षांत येते.

देशांतील सर्वसामान्य स्त्री-पुरुष कार्यक्षम असावे आणि त्यांची वैचारिक यात्री उच्च असावी यावर गोखल्यांचा भर असे. सन १९०४ मध्ये मद्रास येथे विद्यार्थ्यांपुढे बोलतांना ते म्हणाले की, देशांतील सर्वसामान्य स्त्री-पुरुषांचे जीवन कसे आहे, ते काय विचार करतात, त्यांची कृती कशी आहे यावरच देशाचे सामर्थ्य अवलंबून असते. मुंबई येथे त्याच वर्षी विद्यार्थ्यांपुढे बोलतांना ते म्हणाले की, राष्ट्रांतील लोकांचे चारित्र्य आणि कार्यक्षमता यांच्या सामर्थ्यवरच लोकशाहीप्रधान स्वराज्याची प्राप्ती अवलंबून असते. कारण आमच्या कार्यक्षमतेच आणि स्वसामर्थ्यवरच स्वराज्याचा भक्तम पाया घालणे अवलंबून आहे.

भारताच्या स्वातंत्र्यावर गोखले यांची श्रद्धा असली तरी धटनात्मक चौकटींत चळवळ करूनच र्वराज्य मिळाले पाहिजे यावरच त्यांचा ढृढ विश्वास होता, याचाच अर्थ लोकांना शिक्षण देण्यासाठी अविरत प्रयत्न केले पाहिजेत आणि शासनावर लोकमताचे प्रभावी दडपण आणले पाहिजे, असा अर्थ त्यांना अभिप्रेत होता. याबाबतींत हिंसाचाराचा अवलंब करण्यास त्यांचा विरोध होता. कारण असा मार्ग योग्यहि नव्हे वा परिणामकारहि ठरला नसता, असें त्यांचे म्हणणे होते. याबाबातींत गांधीजी व गोखले यांत मतैक्य होते. गोखल्यांच्या प्रथम पुण्यतिथीच्या निमित्ताने पाठविलेल्या संदेशांत गांधीजी म्हणतात की, आमच्या राजकीय अस्वस्थेत सुधारणा झाल्याखेरीज आमचा उद्धार होणार नाही हे खरे परंतु कोणत्याहि मार्गे आम्ही ही अवस्था बदलून घेतली तर आमची प्रगतीच होईल, हेहि म्हणणे खरे नाही.

गोखले यांची धटनात्मक चळवळीची व्याख्या, त्यांच्या समकालीन नेतृपक्षा पुष्कळच व्यापक होती. १९०७ साली अलाहाबाद येथे बोलतांना ते म्हणाले कीं, प्रार्थना आणि न्यायाला आवाहन हा एका टोकाचा मार्ग झाला आणि

न्याय मिळे तों कर भरण्यास नकार इत्यादि सारख्या निःशस्त्र प्रतिकाराच्या उपाययोजना हा दुसऱ्या टोकाचा मार्ग होय. ही त्यांची केवळ व्यर्थ बडवड नव्हती. त्याच वर्षी मुंबईतील एका सभेत बोलतांना ते म्हणाले की, “गांहाच्यांची दाद लावून घेण्यासाठी इतर सर्व मार्ग संपल्यानंतर निःशस्त्र प्रतिकाराच्या मार्गाचा गांधीजींनी अवलंब केला तर त्यांत त्यांनी योग्य तेंच केले असें आपणा सर्वानाच वाटते. त्या दिवसांत श्रान्सवाल मध्ये आपल्यापैकी कोणी असता तर गोखल्यांना गांधीजींचे फार कौतुक होते. राष्ट्रीय काँग्रेसच्या १९०९ भधील अधिवेशनांत बोलतांना ते म्हणाले “गांधीजी सारखी माणसे आपल्या साध्या राहणीने आपल्या लोकावरील प्रेमाने तसेच सत्याचा आणि न्यायाचा मार्ग चोखाळून आपल्या देशांतील सर्वसामान्याना एक नवी दृष्टी देत आहेत. ते नायकांमधील नायक आहेत आणि देशभक्तांतील अत्युत्कृष्ट देशभक्त आहेत. त्यांच्या रूपाने भारतीय मानवतेने आपला उत्कर्ष बिंदु गांठला आहे. असेंच वाटते.”

गांधीजींचे आफ्रिकेतील कार्य

गोखल्यांनी परदेशांतील भारतीयांच्या प्रश्नांत नेहमीच लक्ष घातले. नाताळ फिजी जमैका, त्रिनिदाद, गुयाना येथें पाठविण्यांत येणाऱ्या प्रतिज्ञाबद्ध मजुरांची निर्यात त्यांनीच थांबविली. गांधीजींच्या विनंतीवरून त्यांनी आफ्रिकेस १९१२ साली भेट दिली आणि तेथील भारतीयांचे प्रश्न समजावून घेतले. तेथें गोखल्यांचे स्वागत करताना गांधीजी म्हणाले की, गोखल्यांचे नांव मला पवित्र वाटते. ते माझे गुरु आहेत. गोखल्यांमुळेच आपण दक्षिण आफ्रिकेत भारतीयांवाटते. ते माझे गुरु आहेत. गोखल्यांपरतल्यानंतर गोखले एका प्रसंगी साठी कांहीं कार्य करूं शकलां. तेथून मुंबईस परतल्यानंतर गोखले एका प्रसंगी बोलतांना म्हणाले की, आफ्रिकेतील दौऱ्यात गांधीजींनी त्यांना सतत सोबत केली. त्यांच्या चिटणींसांसारखे काम केले परंतु प्रत्यक्षांत गांधीजी माझे मार्गदर्शक केली. त्यांच्या मोडल्याने गांधीजींना आपला लढा पुन्हा सुरू करावा लागला. गांधीजींच्या केल्या आणि गांधीजींना त्यानंतर भारताकडे येणे शक्य झाले.

देशांतील राजकीय घडामोडी लक्षांत घेतां सर्वजनिक हिताच्या कामांत लक्ष घालण्यासाठी प्रशिक्षित सेवाभावी कार्यकर्त्यांची एखादी संघटना असावी अशी गोखल्यांना प्रकर्षाने जाणीव होऊ लागली. यासाठीं सर्व्हण्टस् ऑफ इंडिया सोसायटी स्थापन करण्याची त्यांची हिंमत होती. या संस्थेच्या सभासदांनी दारिद्र्यांतच समाधान मानण्याची शपथ घ्यावी, सर्व भारतीयांना आपले बांधव मानावे आणि धार्मिक कार्याच्या निष्ठेने राष्ट्रीय कार्य हाती घ्यावे असे ठरले. या संस्थेने विविध समाजात सदिच्छा व सहकार्य वाढीस लावावे आणि राजकीय कार्यास वाहून घ्यावे, परंतु त्याच बरोबर समाजांतील दीनदलित वर्गांतील लोकांना शिक्षण देऊन त्यांना इतर लोकांच्या पातळीवर आणून समान दर्जा मिळवून घावा असेहि घ्येय समाजापुढे होते. यावरून गांधी व गोखले यांच्या विचारांत किती साम्य होते ते आढळून येईल.

गोखल्यांची आर्थिक विचारसरणी ही गांधीजी त्याचप्रमाणे सध्याची पिढी यामधील महान दुवा आहे. त्यांच्या या विषयावरील विचारांत सुसंगतता असें. मार्च १९०२ मध्ये सुप्रीम लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिलांत अंदाजपत्रकावरील आपल्या पहिल्याच भाषणांत त्यांनी देशांत दिवसेदिवस वाढत जाणारे दारिद्र्य, शेतकीचा च्हास मिठावरील कर कमी करण्याची गरज, आणि सर्वसामान्याना शिक्षण यावर आपले संडेतोड विचार व्यक्त केले. देशातील भीषण दारिद्र्यावर दरवर्षीं कौन्सिलांत ते आपले विचार निर्भाडिपणे प्रकट करीत. १९०६ मध्ये यावर बोलतांना त्यांनी सरकारला जादा पाणी पुरवठ्याच्या योजना हाती घेण्यास सांगितले. तसेच ग्रामीण भागातील आरोग्य व स्वच्छतेचे प्रश्न, शास्त्रीय शेती या विषयाकडे आजपासून ६० वर्षांपूर्वी सरकारचे लक्ष वेधले. देशाचा औद्योगिक विकास, तांत्रिक शाळांची स्थापना याहि विषयांचा उल्लेख करण्यास गोखले त्याकाळी विसरले नाहीत. लवकरांत लवकर शिक्षण मोफत व सक्तीचे करण्याची त्यांनी मागणी केली.

स्वातंत्र्य व समृद्धी यांनी हातांत हात घालून पुढे गेले पाहिजे. हे विचार गोखल्यांनी १९०६ मध्ये व्यक्त केले. सरकारने समाजातील बुद्धीवादी वर्गाशी समजोता करावा आणि सर्वसामान्यांच्या आर्थिक परिस्थितीत सुधारणा घडवून आणावी, अशी त्यांनी सतत आयुष्यभर मागणी केली.

याच गोष्टीमुळे गोखले व गांधीजी एकमेकानजीक आले. त्यांच्यात मतभेद नव्हते असे नाहीं, परंतु सार्वजनिक कार्यनिष्ठेने करावयाचे याचेच उभयताना महत्व वाटत असे. क्षुल्लक मतभेदांना तेथें वाव नव्हता, भारत सेवक समाजाच्या घटनेच्या प्रस्तावनेत गोखल्यांनी असें म्हटले आहे कीं, सार्वजनिक जीवनाला आध्यात्मिक स्वरूप मिळवून दिले पाहिजे, याचा गांधीजी नेहमी उल्लेख करीत. देशापुढे गोखल्यांनी स्वतःला गौण मानले, असें गांधीजीनी गोखल्यांच्या मृत्यु-नंतर उद्गार काढले. सन १९२१ नंतर गांधीजीनी सुरु केलेल्या सत्याग्रही चळवळीला गोखल्यांनी किती पाठिंबा दिला असता तें सांगता येत नाहीं, परंतु गांधीजी वेळोवेळी म्हणत कीं, गोखले हयात असते तर आपण त्यांच्या नेतृत्वाखालीच काम केले असते. गोखल्यांनाही गांधीजींच्या कार्याबद्दल त्यांच्या व्यक्तिमत्वाबद्दल इतके आकर्षण व आपुलकी होती की, हे दोघे कधी वेगळे झाले असते असे वाटत नाही. मात्र गोखल्यांमुळे सत्याग्रही चळवळीच्या स्वरूपात विश्वित बदल दिसून आला असता, असे वाटते.

आर्त भक्ताची एक नित्य प्रार्थना

कवीः—विश्वनाथ केशव छत्रे

१ साईंबाबा ! सदया ! फिरफिरनी संकटांत सांपडतों ।

तारा यांतुन सत्वर, नाहिंतरी पारपार मी बुडतों ॥

२ कनवाळु संत मोठे, भावें जातील त्यांस जे शरण ।

रक्षुनि त्यांस निजांगें संकटिं चुकवीति जन्म नी मरण ॥

३ बहु थोर भाग्य म्हणुनी दर्शन घडले मला विनायास ।

दाते ‘समर्थ’ असतां, वाण कशाची पडेल विश्वास ? ॥

४ प्रत्यक्ष सांगती श्री-हरि कीं ‘मजहून थोर संतजन ।

मातें पावायास्तव त्यांचेंचि करा तुम्ही सदा भजन’ ॥

५ केले बहु वाचन मी श्रवण परंतू कळेचिना मातें ।

कैसें भजन करावें ? कैसें ध्यावें त्वदीय नामातें ? ॥

६ तें सांगा हो ! बाबा ! स्वप्नीं येऊनि माझिया कार्नीं ।
 तोंवर भरुनी अंबर टाकिन माझ्या अखंड हाकार्नीं ॥

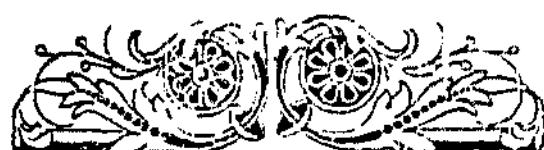
७ नामोच्चारणमार्वे वाहो प्रेमे भरुनि हें हृदय ।
 इतुकेंचि द्या; न होती साधु कदापि श्रितांवरी अदय ॥

८ बाबा ! कितीक भक्तां लवलाही पावलांत आपण हो !
 पावा तैसे मार्तें ; येऊं द्या शीघ्र आर्त करुणा हो ! ॥

९ संकट उपकारक हें, श्रद्धा दृढ जडलि आपुले ठार्यीं ।
 तें गेलें तरि न ढळो, श्रद्धा, ही प्रार्थना असे पार्यीं ॥

१० गेलें एक तरी ही, संकट कालें दुजें पुढें येतें ।
 सत्संगती मिळाली मनुजातें, तर सुसह्य होतें तें ॥

११ राहो अथवा जावो कृपया द्या साधुसंगती मार्तें ।
 याविण दुजे न मार्गे, पुरवा कीं या भवार्त-कामातें ॥

अंध बना

जिकडे पहाल तिकडे परमात्मा. सर्वत्र त्यालाच पहा. बाकी काहीं पाहूं नका. दुसऱ्यांचे दोष पाहूं नका. दुसऱ्यांच्या खियांकडे वाकऱ्या नजेरेने पाहूं नका. त्या बाबतींत सपशेल आंधळे बना. सुखोपभोग, दुसऱ्यांचे दोष, या बाबतींत आंधळे बना.

ह. भ. प. दासगणू यांच्या आठवणी

लेखकः-शाम जुवळे

माझी व महाराजांची ओळख होण्यास कारण म्हणजे आमचे दिवंगत काका कै. दिनकरराव महादेव जुवळे. आमचे हे काका महाराजांच्या अगदीं निकटवर्तीं मंडळीं पैकीं एक होते. त्यांनी महाराजांची काही पुस्तके प्रकाशित करण्यास सढळ हातानें मदत केली होती. त्याकाठीं म्हणजे १९३० चे सुमारास महाराज वरचेवर आमचे घरीं येत असत. व त्याबेळी बैठकीत बसल्या बसल्या आम्हा विद्यार्थीं मंडळीस महाराज हितदायक असा उपदेश करीत असत. मधून मधून साईबाबांविषयीं गोष्टीही सांगत असत त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात पहाणाराळा एक प्रकारचा सात्त्विक आदर वाटत असे. त्यांचे बोलणे ओजस्वी व अधिकार वाणीचे असे. मनमोकदा स्वभाव व साधी रहाणी ह्यासुळे त्यांच्या सान्निध्यांत येणाराळा त्यांच्या विषयी आदर वाटत असे. त्यांच्याजवळ अवडंबर असे कोणत्याच गोष्टीचे नव्हते. साईबाबांच्या चरणी पूर्ण शरणागती दिलेली असल्यासुळे त्यांच्यांत अहंपणा औषधासाठी सुद्धा नव्हता. लहान बालकासारखा त्यांचा स्वभाव निरलस व निष्पापीं होता. त्यांच्या केवळ जवळ बसण्यानेही मला निरतिशय असा आनंद होत असे. असा आनंद अगदी मनापासून सांगावयाचे म्हणजे मी माझ्या विद्यार्थीं दरेंत उपभोगला. ते आमच्या घरीं आले असतां मी सर्वप्रथम जाऊन त्यांच्या पायां पडून त्यांच्या जास्तीत जास्त जवळ बसून रहात असें. माझा स्वभाव कांहींसा अबोल असल्यामुळे मी त्यांच्याशीं फारसा कळीं बोलत बसत नसें; तरीपण त्या निःशब्द बसण्यांत मला त्या काळींही मोठा आनंद वाटत असे. मी माझें हें परम भास्य समजतों कीं, अशा श्रीसाईबाबांच्या खास मर्जीतील अशा एका थोर संताचा मला अल्पकाळ कां होईना, पण अमूल्य असा सहवास लाभला. माझी अशी प्रामाणिक समजूत आहे कीं त्यांच्या त्या प्रेमळ आणि पवित्र अशा सान्निध्यामुळे मला थोडासा का होईना, पण कवित्वाचा वारसा मिळाला; ती मला त्यांच्यापासून मिळालेली एक अमोल देणगीच आहे असें मी समजतों. ते जेव्हां चार मंडळीत बसून बोलत असत तेव्हां ते जणू काही काव्यातच बोलत आहेत असा भाग होत

असे; म्हणूनच नंतरच्या काळात त्यांचें पद्यात्मक लिखाण वाचतांना माझ्या मनास एक आगळाच आनंद होत असे. जजूनहि त्या आनंदाचा आस्थाद अधून मधून मी घेत आहें. त्यांची विचारसरणी त्यांच्या ठासून बोलण्याने मनाची पकड घेणारी अशीच होती. ह्याचा प्रत्यय मला एका शिरडीच्या मुळामांत आला. प्रसंग अगदीं साधाच होता. त्यावेळीं म्हणजे १९३१-३२ च्या सुमारास मी काकांच्या समवेत शिर्डीस गेलें होतें. आणि त्यावेळी महाराजांचा मुळामही तेथेच होता. माझ्या आठवणीप्रमाणे त्यावेळी शिर्डीस रामनवमीचा उत्सव चालू होता. दुपारच्या भोजनपंक्तीस मला महाराजांच्या जवळ बसण्याचा अलभ्य लाभ मिळाला होता. त्यावेळीं महाराज तेथील कांहीं मंडळीस उद्देशून म्हणाले होते कीं, ह्या साईप्रसादाचा लाभ मिळण्यास जन्मोजन्मीची पुण्याई लागते; ती पदरी-असल्याखेरीज असा लाभ होणे अन्यथा अशक्यच आहे. माझ्या विद्यार्थीमनाला त्यावेळीं त्यांच्या त्या अमृततुल्य वाणीची गोडी माईप्रसादाइतकीच थोर वाटली.

त्या काळीं माझी एक उत्कट इच्छा अशी होती कीं, ह्या कलियुगांतील दाह कमी होण्यासाठी आपण भक्त झालें असतो बेरेझालें असतें; आपणास हा भव-सागर तसून जाणे सोरें गेले असतें. त्या उत्कट इच्छेची पूर्तता श्री दासगणू महाराजांनी केली. ह्या दृष्टीने पाहतां महाराज बाबांच्या व माझ्यामधील एक दुवा होता. महाराजांच्याकडून श्रीसाईबाबांच्या कथा ऐकण्यास फारच मजा येत असे. त्यांच्या त्या रसाळ वाणीने बाबांच्या वेळचे प्रसंग आमच्या दृष्टीसमोर मूर्त स्वरूपांत उभे रहात असत व बाबांच्या सान्निध्यांतच जणू आपण आहोत असें घटकाभर वाटत असे.

वरील वर्णन केलेल्या काळानंतर माझ्या मनाला बाबांचा छंद लागला व माझ्याकडून होईल तेवढी भक्ति मी पुढील काळात करूं लागलो. योगायोग असा कीं, महाराज ज्या ठिकाणी आमच्या घरीं आल्यावर बसत असत त्या ठिकाणीच बाबांनी प्रकट होऊन मला एके रात्रीं स्वमांत येऊन दर्शन व आशीर्वाद दिला. ही शुभदायक व मंगल घटना साधारण १९३८ च्या सुमारास घडली.

अजूनही श्रीसाईबाबा व प. पू. दासगणू महाराज ह्यांच्या प्रेमळ कृपाछ-त्रास्तालीं माझे जीवन मी आनंदांत घालवीत आहें व त्यांच्याच कृपेने प्रसविलेली काव्ये आपणाकडे मधूनमधून पाठवीत असतों. आपणही कृपावंत होऊन ती ठापून आणवितां त्याबद्दल आपणास धन्यवाद.

भगिनी निवेदिता यांचे समर्पित जीवन

लेखकः-प्रा. ज. रा. कस्तुरे.

एखाद्या जमिनींत लागलेलं रोपटं उपटून दुसऱ्या ठिकाणीं तें लावून त्याची नीट जोपासना केली तर ते तेथें आपले अंग धरते, हळ्हळ्ह विकास यावते, पण, पूर्ण वाढ झालेला वृक्ष किंवा वेल एका जमिनीतून उपटून दुसऱ्या ठिकाणी लावेण शक्यच नसेत. तसेच, एका विशिष्ट भूमीत, एका विशिष्ट पंरपेरत आणि सस्कारात वाढेलल्या व्यक्तीला दुसऱ्या भूमीत तिच्या विशिष्ट पंरपेरशी आणि संस्कारांशी एकरूप होऊन वागता येणे साधारणतः सर्वसामान्य माणसाच्या दृष्टीने अशक्यच असते. पण, सामान्य माणसांचे सर्वच नियम महापुरुषांना लावता येणार नाहीत. इच्छित वरसातीसाठी कठोर तपश्चयेचा निर्धार करणाऱ्या पार्वतीला तिच्या संकल्पापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या तिच्या आईला आलेले अपयश दाखविण्यासाठी कुमारसंभवाच्या ५ व्या सर्गात कविकुलगुरु कालिदासाने उद्गार काढले—“उतारावर वाहणारे पाणी आणि महापुरुषांचे स्वतःच्या उद्दिष्टावर स्थिर झालेले मन कोण पालटवू शकेल !” हाच नियम महापुरुषांच्या अलौकिक स्वरूपाच्या वागण्याला लागू पडतो. नाही तर वयाच्या १४।१५ व्या वर्षी शिवाजी महाराजांनी रोविलेली हिंदवी स्वराज्याची मुहूर्तमेढ; पानिपतच्या भयकंर आघाताने कोसळ्या पाहणाऱ्या मराठेशाहीचा डोलारा सांभाळण्याचा वयाच्या अवध्या १६ व्या वर्षी माघवरावांनी केलेला प्रयत्न; वयाच्या २०।२१ व्या वर्षी सर ह्यू रोजसारख्या कसलेल्या वयोवृद्ध सेनानीशी राणी लक्ष्मीने दिलेला अटीतटीचा सामना आणि वयाच्या २०।३० व्या वर्षी स्वतः विद्वत्तेने, वक्तृत्वाने आणि शुद्ध चारित्र्याने शिकागोच्या सर्वधर्मपरिषेदत स्वामी विवेकानंदांनी सर्व जगावर मिळविलेला बौद्धिक विजय ह्या सर्व घटनांची संगती कशी लावता येईल !

स्वामी विवेकानंदांनी सर्वधर्मपरिषेदत मिळविलेल्या विजयाचे एक दृस्य फळ म्हणजे भगिनी निवेदिता हें होय, असे पुढील घटनांवरून निःसंशयपणाने प्रतिपादिता येईल. भगिनी निवेदितेचे नाव मार्गरेट एलिजाबेथ नोबल असें होतें.

तिचा जन्म आयर्लंडमध्ये ११ ऑक्टोबर १८६७ रोजी झाला. तिचे वडील एक धर्मोपदेशक होते. मार्गरिटच्या जन्मानंतर तिला आशीर्वाद देण्यासाठी जमलेल्या इतर धर्मोपदेशकांनी “ही मुलगी पूर्वेकडच्या प्रदेशात धर्मप्रसार करण्याच्या कामी उभयोगी पडो” अशी आशा प्रकट केली. त्यांची ही भविष्यवाणी अगदी निराळ्याच अर्थाने खरी ठरली. ‘मार्गरेट’ शब्दाचा अर्थ पांढऱ्या रंगाचे कमळ असा आहे. ही बालिका मार्गरिट बालपणापासूनच स्वतंत्र बुद्धीची आणि तेजस्वी स्वभावाची होती. तिचे आचरण जन्मभर तिच्या नावाला साजेसे धवल आणि शुद्ध होते. मार्गरिटने आपले शिक्षण संपविले; आणि शिक्षणक्षेत्रात पदार्पण केले. स्वतःची एक शाळा काढून ती चांगली नावलौकिकाला आणली. सर्व आसुष्य विद्यादानात खर्च करण्याचा आणि लोकांचे अज्ञान दूर करण्याचा तिचा मनोदय होता. इ. स. चे १८९५ साल उजाडले. या वर्षी एक महान घटना घडली; आणि त्या घटनेमुळे मार्गरिट नोबलचे जीवन पूर्णपणे बदलून गेले.

१८९३ मध्ये शिकागोची सर्वधर्मपरिषद गाजविलेले स्वामी विवेकानंद १८९५ मध्ये इंग्लंडात आले. त्यांची वैदिक हिंदू धर्मावर ठिकठिकाणी व्याख्याने होऊ लागली. इंग्लंडमधील सुशिक्षित वर्ग विवेकानंदांकडे आकर्षिला जाऊ लागला. त्यांच्या विचारांवर स्वामीजींच्या व्याख्यान-प्रवचनांना आणि प्रश्नोत्तरांना मार्गरिट नियमाने उपस्थित राहू लागली. जे अन्यत्र मिळू शकले नाही ते या भारतीय संन्याशाजवळ मिळेल, असे तिचे मन तिला सांगू लागले. पण, मार्गरिट कोणतीही गोष्ट अंघश्रद्धेने स्वीकारण्याइतकी दुबळ्या मनाची नव्हती. पण, स्वामीजींनी प्रतिपादिलेल्या तत्त्वज्ञानाकडे आणि त्या तत्त्वज्ञानाने पुरस्कृत केलेल्या वैदिक धर्माकडे वळलेला तिच्या मनाचा आणि बुद्धीचा प्रवाह अडविणे तिला जेव्हा अशक्य वाढू लागले, तेव्हा तिने दि. २२-१०-१८९५ ला प्रथमच विवेकानंदांची स्वतः भेट घेऊन विनंती केली—“स्वामीजी, मला आपण आपली शिष्या करून घ्याल का?” स्वतःच्या धर्मानुयायांचे भल्याबुद्ध्या मार्गाने केवळ संख्यावळ वाढविण्याकडे प्रवृत्ति असलेला दुसरा एखादा धर्मप्रचारक असता तर त्याने चटकन मार्गरेटच्या विनंतीला आनंदाने मान दिला असता. पण स्वामीजी अगदीच निराळ्या प्रवृत्तीचे होते. त्यांनी उक्तर दिले, “अजून विचार करा. मनाची तयारी करा. सर्वसाधारण जनतेची सेवा करण्यासाठी तत्पर होण्याचा निश्चय करा. मग निर्णय घ्या.”

स्वामी विवेकानंद भारतात परत आले. इंग्लंडमध्ये मार्गरिटेचे शिक्षण-कार्य आणि स्वामीजीच्या तत्त्वज्ञानाचे विचार चालूच होते. त्यांनी विवेकानंदांना पत्र पाठवून विनंती केली, आपले शिष्यत्व पत्करण्यासाठी मी भारतात येऊ का ? स्वामीजींनी उत्तर पाठविले, “ इंग्लंड आज जेते असून आम्ही भारतीय राजकीय दृष्टीने जित आहोत. जेत्यांनी जितांची सेवा करणे कठीण आहे. त्यासाठी स्वतःचे पूर्णपेण निवेदन-सर्मर्पण-करण्याची सिद्धता असावी लागेत. अशी तयारी असेल तरच भारतात यावे.” विवेकानंदांच्या पत्रानुसार इंग्लंडमधील आपल्या कार्याची आणि कुटुंबाची व्यवस्था करून व सर्वस्वाचा त्याग करून पुनर्जन्माचा याची देही, याची डोळा ’ अनुभव घेण्याच्या उद्देशाने मार्गरिट नोबल जोनेवारी १८८९ मध्ये भारतात येऊन पोहोचली. तिचे कार्य तिला वाटले तितके सोपे नव्हते. एक तर जेत्यांच्या प्रदेशात आतापर्यंत सर्व आयुष्य गेले असल्यामुळे जित आणि जेते यांतील भेद पूर्णपेणे नष्ट झाला नव्हता. तत्कालीन सनातनी पंडितांचा वर्ग सर्वच अहिंदूना म्लेच्छ समजून त्यांचा स्वतःला विटाळही न होऊं देण्याच्या प्रयत्नात असे. सर्वसामान्य जनता इंग्रज जेते असल्यामुळे त्यांच्या बद्दल आदरयुक्त भीति बाळगून पण त्यांच्यापासून फटकून वागणारी होती ; ती जेत्यांची प्रतिनिधी आपणापैकी एक व्यक्ती स्वखुषीने जितांची सेवा करीत आहे ही गोष्ट खपवून घेण्याइतके उदारमतवादी नव्हते. यामुळे मार्गरिटेने स्वीकारलेला मार्ग फार विकट झाला.

मार्गरिटला आपला पोशाख व भाषा यापासूनच बदल करावा लागला. बंगाली स्थियांची वेषभूषा तिने स्वीकारली. बंगाली आणि संस्कृत भाषा आत्मसात करण्यासाठी जिवापाड कष्ट घेतले. तिची ही आपल्या मार्गविरील अलौकिक निष्ठा व त्यागवृत्ती पाहून शेवटी २३ मार्च १८९८ या दिवशी स्वामी विवेकानंदांनी मार्गरिट नोबलला हिंदू धर्माची आणि ब्रह्मचारिणी ब्रताची दीक्षा दिली. ही दीक्षा स्वामीजीपासून प्राप्त करण्यासाठी तिने जे असीम आत्मनिवेदन केले— स्वतःला समर्पण केले—त्याचे प्रतीक म्हणून विवेकानंदांपी तिचें भगिनी निवेदिता असे नवे नांव ठेवले. याच नावाने ती पुढे विख्यात झाली. भारतीय भाषा, भारतीय तत्त्वज्ञात तिच्या रोमरोमात पूर्णपेणे रुजले होते. आपल्या धर्मवर निष्कारण टीका करणाऱ्या लार्ड कर्झनसारख्या मस्तवाल हुकुमशाही वृत्तीच्या तत्कालीन बहाईसरायला भर समेत खटकावण्यास मागेपुढे पाहिले नाही ही एकच गोष्ट तिच्या मनोधैर्याची साक्ष पटविण्यास पुरेशी आहे.

विवेकानंदांनी निवेदिताना आपली कन्या मानून स्त्रीशिक्षणाचे कार्य त्यांच्याकडे सोपविले. तो काळ इंग्लडची राणी व हिंदूस्थानची महाराणी व्हिक्टोरियाच्या कारकीर्दीचा होता. शालेय पाठ्यपुस्तकातून या राणीचे गोडवे गायिले जात होते. मुलांकङ्गून कंठस्य करऊन घेतलेल्या “आपली राणी कोण?” प्रश्नाचे “व्हिक्टोरिया” हे उत्तर अनेक वेळा घोकवून कोवळया मनाच्या विद्यार्थ्यांच्या मनावर बिंबवण्याचा प्रयत्न केल्या जात असे. निवेदितांनी शाळेतील विद्यार्थीनीना तोच प्रश्न विचारला. उत्तर जें पाठ केलें होते तेच म्हणजे व्हिक्टोरिया असें मिळाले त्यावर निवेदितांनी केलेले भाष्य त्यांच्या दृढनिश्चयी स्वभावाचे एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे. त्या म्हणाल्या “नाही, मुलींनो नाही. तुमची राणी व्हिक्टोरिया नाही. ती इंग्लडची राणी आहे. तुमची राणी सीता देवी. नंतर त्या सीतेच्या अलौकिक चरित्राचे वर्णन करीत असत. एकदां त्यांना क्रिकेटच्या सामन्याचा पुरस्कार वितरण करण्यास अध्यक्षा म्हणून बोलाविण्यात आले होते. त्यावेळी शालेय मुलांसमोर भाषण देतांना त्यांनी उद्गार काढले, “तुम्ही मला क्रिकेटसारख्या परदेशी खेळाच्या बक्षीस सभारंभास अध्यक्ष म्हणून बोलविता पण त्याएवजी एखाद्या भारतीय खेळाच्या सभारंभाचे आमंत्रण दिले असते तर मला विशेष आनंद वाटला असता. मला आशा वाटते की ही माझी इच्छा तुम्ही पुढच्या वर्षी पूर्ण कराल.” अशी किती तरी उदाहरणे सांगावीत? भगिनी निवेदितांनी आत्मसमर्पणाची केवढी उच्च पानळी गाठली होती ते वरील दोन उदाहरणावरून दिसून येईल. पूर्णपणे आत्मनिवेदन करण्याची त्यांची शक्ती खरोखरच असामान्य कोटीतील आहे. याबद्दल रवींद्रनाथ ठाकुरांनी एके ठिकाणी उद्गार काढले आहेत.

नरेंद्र इतरामध्ये ज्ञानाचा संचार करू शकेल. रामकृष्णाची ही भविष्यवाणी भगिनी निवेदितांच्या बाबतीत खरी ठरली. जुलै १८९८ मध्ये निवेदितांना बरोबर घेऊन स्वामीजींनी अमरनाथाची यात्रा केली. वाटेत फळ न येणाऱ्या परंतु ईश्वराला समर्पित झालेल्या वेलीच्या उदाहरणाने निवेदितांच्या जन्माचे सार्थकत्व त्यांनी स्पष्ट केले, आणि याच प्रवासात केवळ स्पर्शाने स्वामीजींनी निवेदितांच्या ठिकाणी ज्ञानाचा संचार करून रामकृष्णपरमहंसांची भविष्यवाणी खरी करून दाखविली. याच सुमारास बंगाळमध्ये प्लेगची साथ सुरु झाली. तेजस्विता आणि निर्भयता विवेकानंदांच्या पूर्ण परिचयाची होती. म्हणून त्यांबद्दल स्वामीची म्हणत, “निवेदिता अग्निशिखा आहे” ८ जुलै १९०२ या

दिवशी स्वामीजींनी इहलोकीची यात्रा संपविली. विवेकानंदांना अग्निसंस्कार करण्याचे कार्य त्यांची कन्या या नात्याने भगिनी निवेदितांनी केले. पण स्वामी-जींच्या परलोकगमनाचा परिणाम त्यांच्यावर झाल्याशिवाय राहीला नाहीं. त्यांची मुळात घडीकडी असलेली प्रकृती १८९८ पासून त्यांनी घेतलेल्या असीम कष्टासुळे हळूहळू ढासळू लागली. त्या वरचेवर आजारी पळू लागल्या. १९०३, १९०५ व १९०६ या वर्षी त्यांना आजारांनी घेरले; पण, थोडे वरे वाटताच पुन्हा नव्या उत्साहाने त्यांनी आपल्या अंगीकृत कार्याला आरंभ केला. आजार आणि कार्य यांचा असा पाठशिवणीचा खेळ सुरु झाला. आपला अंतकाळ जवळ आल्याची जाणीव त्यांना होऊन विवेकानंदांचे ते शब्द त्यांना वरचेवर आठवू लागले. स्वामीजी म्हणाले होते, “आपला संदेश सांगून झाला की महात्म्यांनी महायात्रेस निघून जाण्याची काळजी घ्यावी.” स्वतः स्वामीजींनी आपली जीवितयात्रा अवध्या ३९ व्या वर्षीच आटोपली होती. परमपूजनीय गुरुचे शिव्यत्व खन्याखन्या अर्थाने स्वीकारलेला मार्ग केवळ कंटकाकीर्ण असा होता. आरंभी तरी या मार्गाने पायातून रक्तच निघण्याची शक्यता फार मोठी होती. मार्गाचे श्रेष्ठत्व हेच हेच एकदा आपणास पटावे अशी जणू काय त्यांना इच्छा होती. त्यासुळे शारीरिक कष्टाकडे न पहाता किंवा आजारांना न जुमानता त्यांनी आपले स्वीकृत कार्य तसेच चालू ठेवले. त्याचा परिणाम म्हणून १९११ माली त्यांची प्रकृति पुन्हा बिघडली. वाढता वाढता दुखणे अतिसारावर गेले. त्यावेळी प्रख्यात संशोधक जगदीशचंद्र बोस दार्जिलिंग येथे रहात असत. त्यांनी औषधोपचारामाठी निवेदितांना आपल्या घरी नेले. त्यांची चांगलीच सेवाशुश्रूषा केली; पण गुण यण्योच चिन्ह दिसेना १२-१०-१९११ ची रात्र येऊन पोचली. ही कदाचित काळरात्र ठरेल असे बोस कुळुंबीयांना वाढू लागले. त्यांनी आपली भीति बोलून दाखविली. निवेदिता म्हणाल्या. ‘उद्याचा सूर्योदय मी पाहीन’ आणि खरोखर ती १२ तारखेची काळरात्र त्यांनी आपल्या इच्छा-शक्तीच्या जोरावर थोपवून घरली. निवेदितांची प्राणज्योत पंचतत्त्वात विलीन झाली. १८९८ सालापासून सुरु झालेल्या सेवाब्रताच्या महायज्ञाची १३ वर्षांनंतर पूर्णाहुती झाली. निवेदितांच्या पार्थिव देहाला चिरविश्रांती मिळाली. एक महात् आत्मा आत्मनिवेदनाचे महान उदाहरण आपल्या आचरणानें स्पष्ट करून या जगाचा निरोप घेता झाला. त्यांच्या पार्थिव शरीराला अग्निसंस्कार देण्यात आला. अस्थीवर एक

सुंदर सारक बांधण्यात आले. राखेपैकी काही भाग इंगलंडमध्ये पाठविण्यात आला. तेथेंही एक स्मृतिमंदिर उभारण्यात आले.

भगिनी निवेदितांचे अवघे ४४ वर्षाचे ऐहिक जीवन याप्रमाणे अनंतत विलीन झाले. बिंदू सिंधूला मिळून सिंधूच बनला. निवेदिता शरीराने भारत भूमीतून निघून गेल्या असल्या तरी ग्रंथरूपानें त्या आजही अमरच आहेत. त्यांनी अनेक ग्रंथ लिहिले त्यापैकी 'My Master As I Saw Him' आणि 'Cradle Tales Of Hinduism' हे दोन ग्रंथ विशेष प्रसिद्ध आहेत.

—श्री 'गुरुदेव' च्या कृपेने साभार,

शिरडी-वृत्त

एप्रिल १९६९

या महिन्यात बाहेरगांवेच भक्त बरेच येऊन गेले. कांही कलाकारानी श्रीपुढे हजेरी दिली ती खालील प्रमाणे—
किंतन-

संस्थानगवई यांची कीर्तने नेहमी प्रमाणे झाली.

गायन—

श्री. दत्तात्रय अमृतराव केरकर मुंबई.

सौ. मधुबाला चावला मुंबई.

कृ. सुलोचना उरणकर मुंबई.

भजनी मंडळ—

श्रीकृष्णसंगीत भजनी मंडळ इन्दौर म. प.

शिरडी हवापाणी—

शिरडी येथें उन्हाळा बराच कडाक्याचा आहे. मात्र पहाटे थंडी पडते बाकी रोगराई वर्गेरे कांहीं नाहीं.

श्री साईबाबा संस्थान, शिरडी संस्थेतर्फे प्रकाशित
व विक्रीकरितां ठेवलेलीं पुस्तके

(१)	श्रीसाईसच्चिदगित्र (मराठी)	श्री. दाभोळकरकृत	८-००
(२)	„ (हिंदी)	श्री. ठाकुर	४-५०
(३)	„ (गुजराथी)	श्री. सोमपुरा	४-००
(४)	„ (इंग्रजी) Shri Gunaji		४-००
(५)	„ (Kannad)	N. S. Anantha Raum	३-००
(६)	Glimpses of Indian Spirituality-by Pradhan		१-००
(७)	Glimpses of Indian Spirituality (Telgu)		१-००
(८)	श्री साईलीलामृत (मराठी)	श्री. आगास्करकृत	२-००
(९)	साईबाबा-अवतार व कार्य (मराठी)	श्री. घोड	२-००
(१०)	साईबाबांचे ४ अध्याय (मराठी)	श्री. दासगणू	००-५०
(११)	सगुणोपासना (मराठी)	श्री. भीष्म	००-२५
(१२)	„ (गुजराथी लिपीत)	श्री. भीष्म	००-२५
(१३)	श्री रुद्राध्याय ११ वा (मराठी)	श्री. दाभोळकर	००-१२
(१४)	कीर्तन पंचक (मराठी)	श्री. देव	१-५०
(१५)	शीलधी (मराठी)	डॉ. गव्हाणकर	००-७५
(१६)	श्री साईर्गतांजलि (मराठी)	कवि श्रीपाद	००-१२
(१७)	Guide to Shirdi (English)		००-१२
(१८)	स्तवनमंजिरी व सुमनांजली (मराठी)		००-२०

व्ही. पी. ची पढत नाही.

Colour pictures of Sai Baba by Neroy

(1)	Baba sitting on Stone $9\frac{1}{2}'' \times 13\frac{1}{2}''$ medium	00-37
(2)	„ „ in Dwarkamai $9\frac{1}{2}'' \times 13\frac{1}{2}''$ medium	00-50

Other different poses of Sai baba in colour according to different sizes varying in prices.

Commission to Sellers 25% except on 2 to 10 for which only 25 nP. and 50 nP. for No. 1 Postage Extra (minimum purchase of Rs. 15). Can be had from (मागवा) :

1. Receiver Shri Sai Baba Sansthan,
P. O. Shirdi., Dist. Ahmednagar.
2. Sai Baba Office 'Sai Niketan,'
Dr. Ambedkar Road, Dadar, Bombay 14.